Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 21 (15706) ◆ 1996 чылдың февраль 15, четверг ◆ Ат салган шагы 22.45 Садар өртээ 500 рубль.

ПРЕЗИДЕНТ СОҢГУЛДАЛАРЫНГА УТКУШТУР

Июнь 16-да соңгулда мурнунуң кампаниязының киржикчилеринге Иркутск областың соңгулда комиссиязы кыйгырыг үндүрген. «Соңгулда мурнунуң хөделиишкиннерин эрттириниң доктааткан дүрүмнерин болгаш чурумун шыңгыы сагыырынче, соңгукчулар база коллегалар мурнунга бот-боттарын хүндүлежип көөр чорукту болгаш харыысалганы көргүзеринче кыйгырып тур бис» — деп, тараткан ук документиде чугаалап турар.

Президент соңгулдаларынга Россия күрүнезиниң амгы баштыңы Борис Ельцинни болгаш РФКП-ниң баштыны Геннадий Зюгановту деткиир талазы-биле хол үжүү салдырып чыырын албадалдыг байдал-биле чорудуп турар чамдык таварылгалар Прибайкальеде «демдеглеттинген». Оон-биле холбаштыр областың соңгулда комиссиязы соңгулда хоойлужудулгазын хажыдар фактылар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алырын болгаш чогуур үеэинде чугаалажып көөрүн хандырарын эрге-хоойлу камгалаар органнардан дилээн.

РосИТА—СЧТА.

Президентиниң ажыл-албаны

АКША АЙТЫРЫЫ ШИИТПИРЛЕТТИНИП ТУРАР

Тыва Республиканың Президентизин Ш. Д. Ооржак Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң хуралынга киржип чорааш база ажыл-албанының аайы-биле Москвага ажылдап турган, дүүн ээп чаныр келген.

Президентини Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу — Күрүне секретары В. С. Очур-оол, Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Д. И. Чыдым болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар, журналистер Кызыл аэропортунга уткуп алган.

Тургустунган чаңчыл езугаар республика солуннарының, телевидениениң, радионуң журналистери Ш. Д. Ооржактан айтырыглар салган.

Бир дугаарында Тываның ажылчы чонунуң сонуургап турар айтырыы: саң-хөө талазы-биле байдалды, орта хамаарыштыр кандыг ажылдарны кылганын Шериг-оол Дизижиковичиден айтырган.

— Россия Федерациязының саң-хөө байдалы дыка нарын болгаш берге болуп турарын ол демдеглээн. Бо айтырыгга хамаарыштыр каш удаа хуралдарны эрттирген. Бюджет организацияларынга эрткен чылдан бо чылче шилчип келген шалың өрези 16,5 триллион рубль болуп турар. Моон алырга дыка нарын, Ындыг-даа болза, акша-көпеек айтырыын чогумчалыг шиитпирлеп алыр дээш хемчеглерни алганын Президент чугаалаан. Бистиң республика 28 миллиард рубльдиң трансфертин алыр ужурлуг турган, ону долузу-биле алган, улус оча-ан эгелээн. Бистиң республиканың көдээ ажыл-агыйының өрези дээш 12,8 миллиард рубльди тыртып алыр деп турган, ону тыртпас қылдыр чугаалажып алган. Чүге дээрге эрткен чылын биске болган каңдаашкынны барымдаалап көрген. Келир неделяда 12,8 миллиард рубльди алырын ол дыңнаткан.

Эрткен чылын бистиң республикага бээр ужурлуг турган трансфертке частырыгны Күрүне Думазы кылганын барымдаалап көргеш, 135 миллиард рубльди бо чылын бээр кылдыр шилчиткен. Оон иштинден 53 миллиард рубльди берген. 30 миллиард рубльди ам база алган. 50 ажыг миллиард рубль арткан. Ам 12 миллиард рубльди база алыр. Ынчан кээрге 40 ажыг миллиард рубль артар, ону келир чылдың өрезин дуглаар.

В. С. Черномырдиннин, В. В. Катанниковтуң дузазы-биле 30 миллиард рубльдиң чээлизин алыр кылдыр дугуржуп алганын Президент чугаалааш, ол чээли акшазы келир неделяда чедип кээрин дыңнаткан. Бо акша келирге эрткен чылдың декабрь болгаш январьның бирги чартыының шалыңын төлеп берилтер аргалыг болур. Ам 40 миллиард ажыг рубль өре артып калыр, шак ол өрени дуглаптарының айтырыын база дугуржуп алган. РФ-тин Чазааның чаа оралакчы даргазы В. В. Катанниковбиле Президент ужурашкаш, бо айтырыгны дугуржуп, чугаалашкан. Тываны онзалап көргеш, ол өрени дуглаарының арганларын тыварын дазаан. В. В. Катанников кончуг эки хүлээп алганын Шериг-оол Дизижикович демдеглээн. Саң-хөө, акша-көпеек айтырыгларынга хамаарышкан Б. Н. Ельцинниң резолюциязы, В. С. Черномырдиннің айтыышкыны хевээр күштүг болуп артканын айыткан.

Шиитпирлээр ужурлуг ийи сорулга барын журналистерге Президент дыңнаткан. Бирээзи бо чылдың январьның элээн улуг хемчээлдиг трансфертин алыры. Ам дээрезинде ону алыры болдунмаан. Чүге дээрге Россия Федерациязының Чазаа трансферт хемчээлин ам-даа тодаратпаан. Ону ам-даа ажылдап кылып турар, чоокку үеде ону доозар, тодарадып кылыр. Ийиде, трансферт методундан аңгы бюджеттиң түүлдер аайы-биле санаашкынын кылыр (орулга болгаш чарылганы) эрги арганы ажыглап турган республиканың бюджединге деткимче көргүзерин Россия Федерациязының Саң министерствозунга чугаалажып көөрүн бөгүн ийикпе даарта доозар. Бо дээрге бюджетте айыткан түүлдерниң акшазының орулгазын болгаш чарылгазын ылавылап санаары болур. Бо неделяның понедельник биле вторникте Күрүне Думазының депутаты Г. А. Салчак, Тыва Республиканың оралакчы-президентизи А. А. Мельников, ТР-ниң Саң яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар М. К. Нурсат олар бюджетти камгалап турганнар. Ам дээрезинде бистиң чоруувус чогуп турарын Президент демдеглээн. Республиканың бюджедин түүлдер аайы-биле көөрге, транферт моделинден акша хөй болуп турар. Келир неделяда карышкактар талазы-биле атты салыптар бор бис, ниити акша-көпеектиң түңү элээн арбын болур боор деп бодап тур мен деп, ол чугаалаан.

Оон аңгыда федералдыг тускай программалар езугаар акша-көпеек талазы-биле Тывага дуза чедирерин Чазак-биле дугуржуп, чугаалажып алган. Тывага 200 миллиард рубльди бээри көрдүнген. Россия Федерациязының Саң министерствозу эрткен чылдың частырыгларын өөренип көргеш, Тываны деткиирин шиитпирлээн. Мону немептер болза, Тываның бюджеди үүгээр болу бээрин Ш. Д. Ооржак айыткан.

«Тываның экономиказын хөгжүдериниң соңгаарладып болбас сорулгаларының дугайында» Чазак доктаалының төлевилелиниң талазы-биле Чазак биле Саң министерствозунуң аразында элээн хөй чөрүшкек түүлдер турган. В. В. Катанниковтуң даалгазын езугаар Ю. Ф. Яровка чөвүлел хурал болуп эрткен. Орта Россия Федерациязының 14 министерствозунуң, ведомствозунуң удуртукчулары олурушкан. Анаа протокол шиитпирин хүлээп алган, ында доктаал төлевилелинде түүлдерни эрткенин айыткан. Ол доктаал февраль төнчүзүнде азы март эгезинде эрте берзе, биске Россиядан улуг деткимче, дуза болур. Бир чугула айтырыгны ынчаар шиитпирлээн.

Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың эргечатырга органнарының аразында эрге-хүлээлгелерин аңгылаарының керээзин чарарының айтырыы элээн бурунгаарлаан. Февраль 20-де төлевилелди ажылчын комиссияга сайгарып, чугаалажыр. Айның төнчүзүнде Президентиниң киржилгези-биле керээ төлевилелин ат салырына белеткеп, ону чугаалажырын доозар. Март айда керээге атты салыр.

Россия Федерациязының Чазааның Баштыны В. С. Черномырдин Тывага кажан келирин журналистер сонуурган айтырган.

В. С. Черномырдин амдыызында ажыл-ижи чай чок болуп турар, ынчангаш Тывага келир хуусаазы билдинмес деп харыыны Президент берген.

Ш. Д. Ооржакка айтырылларга харыыларны бергени дээш журналистер өөрүп четтиргенин илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ДҮҮН ЧЕДИП КЕЛГЕН

Россияның Президентизи Борис Ельцинниң Екатеринбургче аян-чоруун чырыдар талазы-биле Парлалга төвү Аныяктар ордузунда бодунуң ажылын дүүн эртен-не эгелээн. Дүүн дуъш үеэинде Парлалга төвүнге Россияның болгаш даштыкы 300 ажыг журналистерни даңзылап бижээн.

Борис Ельцин Екатеринбургка кежээ чедип келген.

РосИТА—СЧТА.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болгаш «Шын», «Тувинская правда» солуннарның журналист коллективтериниң аразында 1991 чылдың сентябрь 5-те ат салган тургузукчу керээзин дүжүрер дугайында «Шын», «Тувинская правда» солуннарның тургузукчуларынга Тыва Республиканың Чазааның дыннадыының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1996 чылдың февраль 12. № 69. Кызыл хоорай.

«Шын», «Тувинская правда» солуннарның тургузукчу керээлерин чаартырының эргежок чугулазы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Республиканың ниитилел-политиктиг «Тувинская правда» солунун тургузар талазы-биле тургузукчу керээниң 4.2 пунктузун база республиканың «Шын» солунун тургузар талазы-биле тургузукчу керээниң 4.3 пунктузун удуртулга болдургаш тургузукчу керээлерни дүжүргениниң дугайында өске тургузукчуларга дыңнадыр.

2. Тыва Республиканың Чазаа «Тувинская правда», «Шын» солуннарны тургузар талазы-биле тургузукчу керээлерни журналист коллективтер-биле чарар күзелдиин өске тургузукчуларга дыңнадып тур.

3. Чазак биле «Шын», «Тувинская правда» солуннарның коллективтериниң аразында дугуржулга чедип алдынган таварылгада Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден тургузукчу керээге ат салырын Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырапка дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының бирги оралакчызы

В. САЛЧАК.

Хуннуң **МЕДЭЭЛЕРИ**

Тес-Хем

БЮДЖЕТ КҮҮСЕЛДЕЗИН ДЫҢНААН

Кожуун активиниң киржилгези-биле коллегия хуралынга 1995 чылда кожуунуң социал-экономиктиг хогжүлдезиниң база бюджет күүселдезиниң дугайында кожуун чагыргазының даргазының бирги оралакчызы К. Л. Лапчааның, саң килдизиниң даргазы М. О. Арапчорнуң илеткелдерин дыңнаан.

Чугаалажып сайгарып турар айтырыглар талазы-биле Берт-Даг, Чыргаланды, Кызыл-Чыраа, Үшынаа сумуларның чагырга даргалары Х.-И. Саная, О. Сырат, З. Лайдып, Д. Чагар-оол олар санал бергеннер. Илеткелдерни хүлээп ап, тус чер үндүрүглеринге өскерилгелер болгаш немелделер дугайында доктаалды хүлээп алган.

«СТАРТИНЕЙДЖЕР-96»

Февраль эгезинде Самагалдайның Культура бажыңынга танцы-самга салым-чаланнылгарның «Стартинейджер-96» деп күүселдезинге 10 бөлүк уран талантызын бараалгаткан.

Көрүлденің ажыдыышкынынга ТР-ниң Чазак Баштыының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап киржип, аныяк уран талантылыгларга байыр чедирип, Тес-Хем — танцы-самчыларның чурту деп демдеглеп чугаалааш, аныяктар хостуг үеэинде культурлуг дыштанып, спортка хандыкшылдыг болурун чагаан.

Кожуун чагыргазының даргазы Т. Д. Донгак, культура килдизиниң эргелекчизи Л. С. Чооду база эки күзээшкиннерни илереткеннер. «Шаос» (Самагалдай), «Эталон» (О.Шынаа) деп бөлүктер бир, ийи дугаар черлерге алганнар. Самагалдайның долу эвес ортумак школазының өөреникчилери эки белеткелдиин көргүскеннер. Тиилекчилерге акша шаннаддарын болгаш кожуун чагыргазының культура килдизиниң дипломнарын тывыскан.

Эрзин

ЧОН-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Эрзин кожуун чагыргазының даргазының бирги оралакчызы А. К. Доржу, ТР-ниң Президентизиниң ол кожуунда төлээзи И. К. Ламажап Качык сумузунуң чону-биле ужуражып, кожуун чагыргазының ажылының отчёду-биле таныштырган.

Санал бергеннер база ужуражылга хуралының киржикчилери чагырганың ажылынга ортумак деп үнелелди берген. Отчет талазы-биле база бөгүнгү амыдыралга хамаарыштыр салдынган айтырыларга чогуур харыыны кожуун чагырганың талазы-биле суггарылга эргелелинге кылдыртып, анаа хөй акша-төгерикти төлеп келген.

Амгы үеде чайындылап, суг ферманы албан таварыыр апарган.

Сугнуң уун өскертир талазы-биле чыл бүрүзүнде хемчеглерни ап турзажок, ону төнчүзүнге чедир кылып шыдаваан. Ажыл-агыйның ону боду кылып апкы дег техниказы чок болгаш чылдың-на кожуунда суг ажыглалының талазы-биле суггарылга эргелелинге кылдыртып, анаа хөй акша-төгерикти төлеп келген.

Амгы үеде чайындылап, булуктаан суг фермаже база катап хөме таварып кирип эгелээн. Ажыл-агыйның удуртукчулары өөренген чаңы-биле база-ла суггарылга системаларының эргеделинге мөгейип чедер ужурга таварышкан. Чаңгыс аай төлевилел-дөзевилел ажылдарын кылдыртып, чайгы үеде бүзүрелдии-биле кылып алыр чүве болза, кыш болурга-ла шүүдеп, хөй акша чарыгдап олурбас чүве-дир ийин.

ДУЗА ЧЕДИРГЕН

ТР-ниң педагогиктиг билиглер сайзырадыр институдунуң З. К. Саган-оолга баштаткан ажылдакчылары кожуунның школаларынга барып, башкыларга методиктиг дузаны чедиргеннер.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Барыын-Хемчик

ЧӨГЕНЧИГ КӨРГҮЗҮГЛЕР

Барыын-Хемчик кожуунуң статистика килдизиниң берген медээзин езугаар алырга, сүт-бараан фермаларының саанчылары эрткен чылын ниитизи-биле 1888 центнер сүттү бүдүрген болуп турар. Ук көргүзүг 1994 чылдыынга бодаарга, аажок эвээш. Сүт бүдүрүлгезиниң кудулаанының кол чылдагааны—саар инектерниң баш санының кызырылганы. Ажыл-агыйлардан хөй сүттү—1539 центнерни «Бижиктиг-Хая» кооперативиниң саанчылары бүдүрген. А өске ажыл-агыйларның көргүзүүмындыг: «Хемчик» кооперативи—101, «Барлыктыы» — 73 центнер.

Кожуунның саанчылары эрткен чылын бир саар инектен ортумаа-биле 565 килограмм сүттү саап алган. «Бижиктиг-Хая» — 974, «Хемчик» — 219, «Шекпээр»—203, «Барлык» — 166 килограмм. Чөгенчиг-ле көргүзүглер аа. Сүткүр өшкү безин оон хөйну бээр ийин.

Ажыл-агыйлар эрткен чылын ниитизи-биле 137 тонна эзэтти, 11 тонна дүктү бүдүрүп саткан. А хөй сарлыктыг, шээр малдыг «Хөнделең» кооперативи чүгле 6 центнер эзт дужааган. Ында араттарның күрүнеге дужааган эздин, судун көөр болза, оон хөй боор.

СУГ АЛГАН

«Шекпээр» көдээ ажыл-агый кооперативтер катты-жыышкынының Суг-Кажаа сүт-бараан фермазының чүрттакчыларын кыш ортузунда дүвүредип кээр айтырыг сөөлгү каш чылдарда улажылап келген. Каш чыл бурунгаар Аянгаты хем эриин ажып, дажып баткаш, ферманы таварып, улуг дүвүрээзинни болдурган. Оон бээр-ле бо ферма суг оруунда болуп, чайын суг дажый бээрге, а кыш болурга, чайындылай бээрге, суг ферманы албан таварыыр апарган.

Сугнуң уун өскертир талазы-биле чыл бүрүзүнде хемчеглерни ап турзажок, ону төнчүзүнге чедир кылып шыдаваан. Ажыл-агыйның ону боду кылып апкы дег техниказы чок болгаш чылдың-на кожуунда суг ажыглалының талазы-биле суггарылга эргелелинге кылдыртып, анаа хөй акша-төгерикти төлеп келген.

Амгы үеде чайындылап,

ХУРАГАННАР НЕМЕЖИП ТУРАР

«Аянгаты» көдээ ажыл-агый кооперативтер каттыжыышкынының малчын коданнарында хой оолдаашкыны кидин-түлүк үеэинде. Ажыл-агыйда төрүүр 1272 баш хойдан сөөлгү хүннерге чедир 612 баш хой төрээн, оларның чаш хураганнарында хорамча чок.

Чамдык коданнарда хой оолдаашкыны орту чедип турар. Аныяк малчын Мерген Монгуштуң коданында төрүүр 345 хойдан 202 хой оолдаан, хураганнары онча-менди. Ол ышкаш Алдын-оол Монгуштуң 214 хоюнуң чартыы төрүпкен, чаш төлү менди.

Малчыннарда мал чеми амдыызында четчир. Тергезинде суг кудар доскаарлыг тракторист Алдын-оол Монгуш 9 коданга сугну үзүктел чок сөөртүп чедирип турар. Ам немелде бир суг сөөртүр машинаны ажылдап үндүреринге ажыл-агый белеткенип турар.

Хоюг-оол МОНГУШ.

КЕРЭЭ БОЛГАШ ДИИҢЧИЛЕР

Чөөн-Хемчик кожуунда «Хемчик» аңныыр-ажыктывыш бүдүрүлге ажыл-агыйы Бажың-Алаак, Хөндергей, Шеми, Чыраа-Бажы, Чыргакы суурлардан келген аңчылар-биле сезон эгелээр мурнунда керээлерин аразында дугуржулга езугаар чарыып алганнар. Эрги болгаш чаа билеттерни эде долдургаш, ок-чемзек, боо-биле аңчыларны хандырып, ажыл-агый дииҢчилерин тайга-тандызынче аткарган. Бо чоокку хүннерде аңчыларывыс олчалыг кээп, өлүк-кешти ажыл-агыйга дужаап эгелээн.

Өлүк садып алыры-биле күрүне акша-биле четчир кылдыр хандырган. Баштай келген аңчыларның олча-тывыжын эрткен чылдың декабрь төнчүзүнде-ле хүлээп ап эгелээн.

«Хемчик» аңныыр-ажыктывыш бүдүрүлге ажыл-агыйынга керээ езугаар баштай келген аңчылар Чадаана сумузундан Кошкар-оол Монгуш 45, Чылбак-оол Ховалыг 90, Коңгар-оол Ховалыг 141 дииҢ кештерин туштузунда дужаап, акшазын туда санашканнар. Шеминдеи Күштүг-оол Куулар 302, Чадаана хоорайдан Каң-оол Шагдыр 102 дииҢ кежи арбын өлүктү дужааганнар. «Хемчик» аңныыр-ажыктывыш бүдүрүлге ажыл-агыйы кожуунның олча-омактыг аңчылардан өлүк кешти хүлээп алырын уламчылап турар. Кожуунда ниитизи-биле бо хүннерде 2591 дииҢ кежи хүлээп алдынган.

Арагчы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

Эрткен субботада В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шиитеатрынга Тываның композиторлар эвилелиниң баштаар черинин кежигүнү, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Бай-Тайга кожуунунуң культура киллизиниң эргелекчизи Борис Салчак-ович Чамбыттың «Уран ырым ужуу—Тывам» деп

«УРАН ЫРЫМ УЖУУ...»

кежээзи болуп эрткен. Ону композитор чогаадыкчы ажылынга болгаш чуртталгазының чартык чүс чыл оюнга тураскаадып турар.

Концертке Культура яамызының симфониктиг оркестри, Россия Федерациязының улустун артизи Надежда Куулар, РФ-тиң алдарлыг артистери Демир-оол Кежиктиг, Борис Монгуш, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Титов Санчат, Надежда Шойгу, Дамба-Доржу Сат, Бай-Тайга, Кызыл кожууннарының бот-тывынгыр артистери дээш өскелер-даа киришкен.

Ук кежээге чонга билдингир апарган «Төрээн Тывам алдын черим», «Кара чаъжы», «Шурумаа» ышкаш ырлар колдап турган. Концертти Тываның комсомол шаннаалының лауреады Галина Мунзук башкарып эрттирген.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Хову ажылдарынга белеткел

НЕМЕЙ 17 МУҢ ТОННА ХЕРЕК

1995 чылда каңдаашкын, күштүг хат-шуурган каш удаа болганының түңнелинде, Тываның колхозтары, совхозтары, арат (тараачын) ажыл-агыйлары когаралга таваржып, эрткен чазын үрезин чашкан шөлдериниң тараа культураларының эң эвээш дүжүдүн ажаап алганы билдингир. Оон-биле чергелештир мал чеминге тараан культураларның 31 хуузу долузу-биле узуткаттынып, амгы үеде ниитиниң малының кыштаглаашкынын эрттиреринге багай салдарны чедирип турарын барымдаалаан, 1996 чылдың часкы хову ажылдарынга белеткел талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа чоокта чаа хүлээп алган.

Аңаа дүүштүр келир часкы хову ажылдарының кампаниязына, тарылгага ажыглаарынга чеже хире тараа үрезини курлавырда бар боон турарын республиканың үрезин инспекциязының начальниги Е. В. Кедрованың сөөлгү дыңнаткан медээзи-биле алырга мындыг.

Амгы үеде республиканың тараа фондузунда 15.920 тонна арыг тараа үрезининин курлавырлары шыгжаттынган. Чогуур негелдеге дүүштүр алыр болза ол часкы тарылга ажылдарынга ажыглаар тараа үрезининин чүгле 47 хуузу. 1996 чылдың хову ажылдарынга тараа үрезини көрдүнгенин ёзугаар алырга, немей ам-даа 17 муң тонна херек.

1995 чылдың күскү үеэинде тараа үрезинин арыглап белеткээринге: Таңды кожуундан «Сосновка» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы, «Революцияның чалбыыжы» совхоз, Бии-Хемден «Кызыл-тараачын», «Саян», Улуг-Хем кожуундан «УТКА 25 чылы», «Найырал», «Арыскан», Каа-Хемден «Каа-Хем» кооператив, «Улуг Октябрь» болгаш Тес-Хем кожуундан Хомушку Чүргүй-оол аттыг, Кызыл кожуунда «Сукпак» ажыл-агыйлар үре-түңнелдиг ажылдаан.

Тыва Республиканың үрезин инспекциязының детки-шкини-биле республикада ажыл-агыйлар эки сорттуг тарааны эрткен чылын чемишчиткен 55,0 муң га шөлдерге чаштырган.

Кожууннарның чер ажылдыг чамдык колхоз, совхозтары болгаш ажыл-агыйлары артыкшылдыг акша-хөреңгиниң чогу-биле боттарының тарын, остүрүп алганы тараа культураларының шынарын экижидер, ону чаартыр ажылдарны сөөлгү чылдарда чорутпаан. Акша-биле бергедээшкиннерде чүгле кожууннарның ажыл-агыйлары эвес, республиканың үрезин инспекциязында тараа культураларын сайзырадыр эртем ажылдарын чорудары база улуг шаптараазыннарга таварышкан.

Республиканың ажыл-агыйларында тараа арыглаар дериг-херекселдериниң материалдыг баазазы кошкак болганы-биле, оларны удур септеп тургузарынга артык кезектер чедишпес. Харын-даа чамдык тараа үрезини аштап арыглаар дериг-херекселдер, шишкииштер чогу-биле бо хүннерге чедир ажыглаттынмайн турар. Оон хараазындан колхоз, совхозтарда часкы хову ажылынга ажыглаар ужурлуг тараа үрезиннери кулуку дециелде келген.

Бо бүгү-биле чергелештир үрезининиң чыл келген тудум эвээжеп турарын өөренип көргеш, кожууннарда ажыл-агыйларның курлавырда тараа үрезинин өскээр чарыгдаар, самчыгдаар, оорлаар чоруктарын болдурбазы-биле республиканың үрезин инспекциязы шыңгыы хыпалданы чорударын боттарының талазындан хүлээнип алган.

Өртектер хүн бүрүде өзүп турары-биле холбаштыр часкы тарылга үеэинде тараа үрезининиң өртек-үнези, автотранспорт чарыгдалын санаваска бир тоннада 1,5-2 миллион рубль чедип өзери баш бурунгаар-ла билдинип келген.

1996 чылда күскү дүжүттүн магадылалы аллын өртектиг тараа культураларының үрезин курлавырларын камгалаары эргежок чугула.

Олчат-оол МОНГУШ.

● *Мал чизези* ●

КАТАП САНАП ЭГЕЛЭЭН

Мал санаашкынын чорутканының дугайында айтырыгны кожуун чагыргазынын коллегия хуралынга шыңгыы чугаалашкан. Кожуун чагыргазының эрткен чылдың декабрь 4-те үндүрген № 289 доктаалынга капсырылга езугаар суму бүрүзүнге комиссия ажылдаан. Эрзиниң Сарыг-Булун, Бай-Даг болгаш Качык суму чагыргалары мал санаашкынын организастыг байдалга чорутканнар. Мөрен суму чагыргазының, ында коллективтиг ажыл-агыйның удуртукчуларының организас чогундан мал санаашкыны эренгей эрткен. Эрзин суму чагыргазы малдың чүзүн аайы-биле санаашкынын чорутпаан.

Малдың чүзүн аайы-биле санаашкынының түңнелинде, кожуунда ниитизи-биле мыйыстыг бода мал 11025 баш, оон иштинде саар инек 4502 баш, хаван 387 баш, шээр мал 81223 баш, азы 65711 хой, 15512 өшкү, чылгы 5513 баш бар болган. Мурнуку чылдыындан шээр малдан өскези өзүлделиг болганы санаашкындан билдинип турар. Мыйыстыг бода мал 650, саар инек 248, хаван 43, чылгы 343 башка өскен. Шээр мал 11177 баш эвээжээн. Колдуунда коллективтиг ажыл-агыйларда шээр малдың баш саны кудулаан.

Кожуунда амгы үеде чизеде бар 2106 өрегеден 615 өреге, 146 арат ажыл-агыйлыгдан 30 арат мал-маган тутпайн турары илерээн.

Бо чылдың январь биринии-биле алырга, хуу чонда 8102 баш мыйыстыг бода, 31175 баш шээр мал, хаван 291 баш, чылгы 2869 баш бар. Арат ажыл-агыйларда 1148 баш мыйыстыг бода, 6037 баш шээр мал, хаван 87, чылгы 516 баш санаттынып турар. Хуу чонда, араттарда мал-маганнын баш саны өзүп, улус өөредилге киллизи, Нарын ортумак школазы, АКМК, коммунал ажыл-агый бүдүрүлгези дуулал ажыл-агыйын тудуп, сайзырадып турарын коллегия хуралынга эки деп үнелээн.

«Мөрен» коллективтиг ажыл-агый бо хүннерде эде организастаашкынны кылып, эштежилгелер, кооперативтер болуп чарлып, мал-маганын чүзүн аайы-биле катап санап эгелээн.

А коллективтиг ажыл-агыйларда ниитиниң малы чүзүн аайы-биле баш саны эрткен чылын аажок хораан. Ынчангаш бо чылдың январь айда үндүрген малдың баш санын өстүрер, уксаажыдылгазын экижидер дугайында Чазак доктаалдарын удуртулга болдургаш, кожуун чагыргазы, көдээ ажыл-агый эргелели, коллективтиг ажыл-агыйлар, эштежилгелер, кооперативтер, каттыжыышкыннар, арат ажыл-агыйлар удуртукчулары кыштаглаашкынны организастыг байдалга эрттирер, малдың чаш төлүн чидириг чок камгалап алыр, чаңгыс-даа баш мал чидирбес талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерни ап чорударын үе негеп келгенинин дугайында түңнеп, коллегия хуралынга чугаалашкаш, тускай доктаалды хүлээп алган.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
«Шынның» корр.

Силерниң дилээңер-биле

ЭКОНОМИКТИГ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУКТУҢ КАМГАЛАЛЫНДА

Кандыг-даа күрүненің экономиказын үндүрүг тургузуу чокка бодаары берге. Үндүрүг системазын кандыг деңнелде турусканындан ол-бо чурттун хөгжүлдезинің дугайында тодаргайы-биле чугаалап болур. Ынчангаш сайзырангай чурттарда үндүрүг алоаны күрүненің эрге-ажыктарын камгалаар херекке сөлгү эвес рольду ойнап турар. Ындыг күрүнелерде үндүрүг албанының-даа, үндүрүг төлекчилерінің-даа боттарының эрге-хүлээлгелерін хөлчок эки билиры — ийи таланың удур-дедир хамаарылгазының чогумчалыын, хоолдуларны хүндүлеп билирин херечилеп турар.

Россия Федерациязына үндүрүг талазы-биле ажыл чорудуп турган черлер турган болбайн аан, ынчалза-даа езулуг көскү илерээшкинни ол чоокта чаа алган дизе, чазыг болбас. Ооң бир херечизи — чер-черлерде бо талазы-биле янзы-бүрү департаментилерни тургусканы болур.

Бистің корреспондентивис чоокта чаа Тыва Республиканың Үндүрүг полициязының департаментизиниң директору, Үндүрүг полициязының генерал-майору Владимир Салчакович Чанзан-биле ужураш-каш, чугааны кылган.

— Владимир Салчакович, чүүл-даа мурнунда бистин номчукчуларывысты үндүрүг полициязының кылыг чорудуп турар ажыл чорудулгазы-биле таныштырып көрүнерем. Чогум чүү кылыр ужурлуг албаныл ол?

— Маңаа эң кысказы-биле харыылап болур: ол дээрге Россия Федерациязының экономиктиг айыыл чок чоруун хандырар күштүр. Өскээр чугаалаарга үндүрүг-биле холбашкан кем-херек үүлгедиишкиннерин база корум-чурум үрээшкиннерин илередир. Бистің үндүрүг полициязының департаментизи республиканың үндүрүг органнары-биле демнежип алгаш, шалыпкын-дилээшкин, хынзалда болгаш өске-даа хемчегларни ап келгенивистин түңнелинде 65 үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннерин база корум-чурум үрээшкиннерин илереткен. Оларның 54-ү улуг болгаш онза улуг хемчээлдиг үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннери. РСФСР-ниң Кеземче Хоойлузунуң 162-2 болгаш 162-3 үүлдеринде көрдүнген үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннери шынарлыг фактыларга хамаарыштыр 76 материалды кеземче-чорудулга чүрүмнүг сайгарып көрген, оларга хамаарыштыр 10 кеземче херээн оттурган, 66 таварылгада кеземче херээн оттурарындан ойталаан. Бир кеземче херээн судче дамчыткан.

— Үндүрүг дугайында чугаа үүн келиргеле кажиниң бодалынга чүүн-даа мурнунда акша-төгерик, торгаал дугайында үш-үдүрүм үүлдер кирер. Ону кандыг янзылыг көрүп болурул, Владимир Салчакович?

— Бир талазында чөптүг бодал-дыр. Чүге дизе, кажан үндүрүг-биле холбашкан кеземче херектерин истеп турда, акша-төгерик айтырыы чайгаар-ла тургустунуп келир. Демин үстүнде чугаалаан-на болгай мен, бистің албан күрүненин экономиктиг айыыл чок чоруунун камгалалында турар деп. Эткен чылын янзы-бүрү кеземче херектерин истеп тура, 290520 мун рубльдин когаралын эгиттивис, ол болза чедиртинген когаралдың түңүнүн 50 хуузу-дур. Штраф хемчеглерин өөренип көөр чүве болза, янзы-бүрү деңнелдің бюджеттеринче 5 млрд. 279 млн. рубльди чедир шилчидерин чедип алдывыс. Эткен 1994 чылда ук көргүзүг 2104,3 млн. рубль турган.

Моон алгаш көөргеле, бистің ажыл-иживистин херектии азы херек чогу илези-биле көстүп келир ышкажыл. Бир-тээ күрүнени карак ажыттаар, үндүрүг төлээринден ойлаксаар кижилер турда, бис ажылдаар база катап ажылдаар апаар бис.

— Сайзырақтай күрүнелерге, чижээлээрге, АКШ-ка, бодаарга, бистің хамаатыларывыс үндүрүг биле холбашкан хоойдуларны ындыгда кончуг билбестер болгай. Мен болаарымга, силерниң ажытыңарда аскап турар айтырыгларның бирээзи — профилактика ажылы ышкаш. Тайылбыр ажылының талазы-биле байдал силерде кандыг янзылыг тургустунганы?

— Силерниң ооңар шын, бо айтырыг бистің ажыл-чорудулгавыска кол черни ээлээр ужурлуг. Эткен чылын рейд ажыл-хемчегларинден ангыда, үндүрүг төлекчилери-биле 400 ажыг профилактиктиг беседалажыышкыннарны кылдывыс. Ол бүгү база үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннерин болгаш корум-чурум үрээшкиннерин болдурбазыыче углянган чүүлдүр. Ооң-биле чергелештир үндүрүг төлекчизиниң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң, үндүрүг полициязының бүрүн эргелериниң дугайында тайылбырны база доктаамал чорудуп келген бис. Кол нуруузунда ындыг беседалажыышкыннарның үре-түнелдиин, ажыктыын үндүрүг төлекчилери боттары-ла чугаалай бээр чораан.

— Ынчалза-даа силерниң ажыл-чорудулганарның дугайында үүлдерин бөдүүн карачал кижи парлалга органнарындан үүге эвээштн, хаая дээрим ол, көөр боор үүвел? Азы мында шаптыктап турар бир-ле чылдагаан бар бе?

— Хамыктын ужуру чүдел дизе, чоокка чедир хойнинги-биле харыылаа тудар тускай киллис янзылыг единица биске чөптүр турган. Чоокта чаа дужаал езугаар штаттан дашкаар парлалга бөлүүн тургустувус. Ындыг үүл бистин депртаментинин парлалга болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектери-биле сырый харылзаалыг болурунга дузалаар дээрзинге идеген турар бис. Оон аңгыда департамент Тыва Республиканың эрге-хоойлу органнарының «Хоойлу-Закон» деп сет-күүлүнүң үндүрүкчүлериниң бирээзи болган. Ооң үндүрүлге бүрүзүнде департаментиниң удуртукчулары үндүрүг полициязының федералдыг органнарының ажыл-чорудулгазының ташшынарын тайылбырлаан үүлдерни парладып турар. Информас - тайылбырлыг ажыл республика парлалгазында эвээш-биче-даа бол чоруттунуп келген. Бо хүнгү чугаавысты база ооң санынга хамаарыштырар кижи-дир мен. Радио, телевидение дамчыштыр база дамчыдылгаларга кириштивис.

Сан-түң талазы-биле алыр чүве болза, эткен чылын ТР-ниң Үндүрүг полициязының департаментизиниң ажыл-чорудулгазының дугайында 16 материал массалыг информация чепсектерин дамчыштыр эткен. Аңаа бис үндүрүг полициязының федералдыг органнарының ажыл-чорудулгазынлан аңгыда, ТР-ниң Үндүрүг полициязының департаментизиниң кылып чоруткан ажыл-хемчеглери-биле база таныштырган бис.

— Бо чылгы ажыл-херектериң угланыышкыны кандыг янзылыгыл?

— Республикада тургустунуп келген оперативтиг байдалды өөренип көргеш, 1996 чылда үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннерин болгаш корум-чурум үрээшкиннерин илередир, баш удур болдурбас болгаш чок болдурарының талазы-биле шалыпкын дилээшкин ажыл-чорудулгазын кол угланыышкын кылдыр көрүп, арага-дары кылыгларының, кывар-чаар материалдарның болгаш транспорт эт-севиниң сайгарылгазында, чээли-банк системазының ажыл-чорудулгазында, даштакы экономиктиг ажыл-чорудулгада база ол ышкаш үстүнде адаттынган угланыышкынларда организастыг кем-херек үүлгедикчилериниң хевирлээшкининиң ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг хоойлуда көрдүнген хемчеглерни алырын көрүп турар бис. А ол ышкаш ТР-ниң Үндүрүг полициязының департаментизиниң салбырларынга кадр ажылын сайзырақгайыдар бис.

Республиканың үндүрүг полициязының шалыпкын-дилээшкин ажылының шүгүмчүлелдиг анализиниң түңнелдери күрүнеге чедиртинген когаралдың бүрүн эгидиишкини, үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннериниң болгаш корум-чурум үрээшкиннериниң илередиишкиннери, баш удур болдурбазы база чок кылырының дээштир болдурары чогуур деңнелде эвезин көргүзүп турар. Департаментиниң удуртулгазы ол бүгүнү көрүп, билип, бар четпестерни деңзигүүрлей сайгарып, оларны ажып эртериниң талазы-биле хемчеглерни ап турар. Материал-техниктиг хандырылга талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар ам-даа хөй. Амдыгаа чедир шалыпкын харылзаа болгаш радиодамчыдылга дериг-херекселдери чок, автотранспорт чедишпейн турар, информастыг система компьютер техниказы-биле хандыртынмаан. Айтырыгларның ханылап, бергедээнинің ужуру үүдел дизе, бо чылдан эгелеп Россияның Үндүрүг полициязының федералдыг албанының хүлээлгелерин калбартканыбиле холбажыр.

— Ол кандыг ындыг өскерлиишкиннерил база силерниң удуртуп турарыдар департаментиңерге кандыг чаа немелде хүлээлгелерни онаап турарыл, Владимир Салчакович?

— 1995 чылдың декабрь 17-де РФ-тиң Президентизи «Үндүрүг полициязының федералдыг органнарының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга база «РСФСР-ниң Кеземче-чорудулга хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелдерни киирериниң дугайында» федералдыг Хоойлуга ат салган. Ук Хоойлу Үндүрүг полициязының федералдыг органнарының эрге-байдалын өскертип, баштайгы истедгени, суд-экономиктиг болгаш ооң-биле холбашкан документилерни өөренип көөр, криминалистика экспертизаларын чорудар эргени берип турар. Ооң-биле чергелештир үндүрүг полициязының бүрүн эргелеринге РСФСР-ниң Кеземче Хоойлузунуң 162-4, 162-5 (хоойлуга дүүшпес сайгарлыкчы чорук), 162-7, 162-8 (валюта үнелери-биле хоойлуга дүүшпес саарылга, кадагааты валютаның улуг хемчээлдиг акша-төгериин чажырганы) үүлдеринде көрдүнген кем-херек үүлгедиишкиннериниң истелгезин база немээн. Ынчап келирге, үндүрүг кем-херек үүлгедиишкининиң илередиишкининиң болгаш буруулуг кижилерни кеземче харыысалгазынга онаар база буруулугларны ялалаар чоруктун аразында үзүктелиишкин үзүктаттынган болуп турары ол-дур.

Федералдыг Хоойлунуң күштүг болуп киргени үндүрүг полициязының федералдыг органнарының, осн иштинде Тыва Республиканың Үндүрүг полициязының департаментизиниң мурнунда салдынган сорулгаларны долузу-биле шиитпирлээр арганы бээр.

Артур ХЕРТЕК
чугаалашкап.

Суму чагыргазында

ЧЫЛДЫ ТҮҢНЭЭН

1995 чылда кылып чоруткан ажылыныңы отчедун Кызыл коожуунуң Шамбалыг суму чагыргазы берген. Эткен үениң дургузунда суму чагыргазы элээн ажылдарны кылганын илеткелчи болгаш хуралга санал бергеннер демдеглээн.

Сумуда 31 арат ажыл-агый бар, олар мал, чер ажылын хөгжүдериниң хемчеглерин ап эгелээн. Вадим Мортуй-оол, Андрей Ондар оларның удуртканы араттар багай эвес көргүзүглерни чедип алган. Хуу чоннуң малының баш саны өскен.

Чурттакчы чоннуң социал камгалалын экижидериниң угланган хемчеглерни суму чагыргазының удуртулгазы ап турар. Амыдыралы чединмес, деткимче, дуза чедирер өг-бүлелерни, хамаатыларны даңзылап, санын тодараткаш, оларга чогуур дузаны чедирип келген. Өөренип турар студентилерге болгаш сургуулдарга аъш-чем аймаа-биле дузалап турар.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50, кожуунуңуңдезилеттинин тургустунганының 20 чылынга тураскаатканы ураны үүл көрүлдезинге сумунуң бот-тывынгыр артистери бирги черни кожуунга ээлээн. Бо бүгү суму чагыргазының багай эвес ажылының түнелди болуп турарын демдеглээн.

Хуралга санал берген хамаатылар суму чагыргазының ажыл-чорудулгазында четпестерни чөптүү-биле шүгүмчүлээн. Совхозта машиналарның, тракторларның гаражы соок, оларны септээр артык кезектер чок, техниканың хайгааралы багайындан, ону оорлаары көвүдээн. Оон өске-даа четпестер суму чагыргазының ажыл-чорудулгазында эвээш эвес, Чагырганың ажылын чүгээр деп үнелээн.

Отчеттуг хуралга кожуун чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчылары олурушкан.

Сара МОНГУШ.

БЕРГЕДЕР-ЛЕ БАРДЫ

1996 чылдың январь 16-дан 22-ге чедир Москва хоорайның чурттакчы чонунга ачы-дуза чедиреринің өртээ аъш-чем продуктуларының өртээнден дүрген өзүп эгелээн. Күрүненің статистика комитединің сан-түңнери-биле алырга, январь эгезинде чонга ачы-дуза чедиреринің өртек-үнези 3,1 хуугга өскен.

Чаа чылдан эгелээн хоорай чоогунуң поездилеринге чоруурунуң өртээ 9,4 хуу, санаторий-курорттар болгаш кадыкшылга албан черлериниң ачы-дуза чедирилгези 7,6 хуу, изиг суг хандырылгазының өртээ 7,4 хуу өскен. Ол ышкаш хоорайлар аразынга телефон-биле чугаалажырының өртек-үнези 4,7 хуу, метрога, трамвайга чорууру — 6 хуу, троллейбус болгаш автобуска — 4 хуу өскен.

«Московский комсомолец» солундан.

Рынок болгаш амыдырал

Президентиге, Чазакка, Дээди Хуралга болгаш Тыва Республиканың чонунга ЭМЧИЛЕРНИҢ КЫЙГЫРЫЫ

Бистерниң, Кызыл хоорайда республиканың эмнелге-профилактиктиг кол албан черлериниң эмчилериниң силерге дамчыдып чугаалаар деп турар угуулгавыста ужур бар.

Көстүп көрбөн саң-хөө кризиз бистерни дүвүредип турар, бистің республиканың кадык камгалалының күрүне системазын херек кырынга көзүлдүр-ле ол бууратты. Шыны-оиле алыр болза, болдунар-ла шаа-биле кижи бүрүзүнге халас эмнелге хандырылгазын ол мынчага чедир берип келген болгай.

Саң-хөө кызырылдазы-биле холбашкан улам өзүп турар бергелер турза-даа, сөлгү үш чылда бистің эмнелге алban черлериниң бүрүнү-оиле хагдының көрбөзи, эмнелге albан черлериниң ажылдакчыларының саны кызырылаан-даа, ангылап өөрегни чөгенчиг эвээш акша-хөреңги-оиле ажылдап, карак кызыл, шудургу чоруун көргүзүп келгеннер. Ай-айы-биле шалың акшазын алоайн, аарыг кижилерни эмпээр дээш акша-төериктн оске albан черлериндеи чөзп ап, эм аймаан садып алыр ындыг чединмес байдалга кожууннарның чамдык эмнелге-профилактиктиг albан черлери таваржып турду. Ажыы-биле чугаалааарга, ындыг дыка өөрге байдалга таваржып турган-дыр. Идик-хөп, чымчак, кадыг эт-херексел садып алыр арга чок болуп, эмнелгелер чоорту ынчалдыр ядараан. Септелге-селилге кылбаанындан, аарыглар тодарадыр эргежок чугула хой-хөй аппараттар сандап үнген, аарыг кижилерге эм аймаа болгаш аъш-чем продуктулары садып алырынга акша-хөреңги куруглаан. Кожууннардан Кызылче хой-хой аарыг кижилериң келириниң ужурундан ресэмнелгениң хой салбырлары, республиканың уруглар болгаш халдавырлыг аарыгларга удур эмнелгелер, диспансерлер аарыг кижилер-биле долдунган. Оон уламындан республиканың хос оруннар чок болуп, хоорайның өске-даа эмнелге albан черлериниң оруннар болгаш ажылдаар черлер база кызырлып турар. Чамдык участок болгаш кожуун эмнелгелери хагдыларының шуут кырында келген, эмпээшкининиң баштайгы дузазын хандырар черлер чогум-на ол болгай. Кандыг-даа бергелер турза, бистер, эмнелге ажылдакчылары ажылывысты кагбайн, азы ажыл соксадыышкыны кылбайн, ажылдаарын уламчылап турар бис, чугө дизе амыыралдың боду-биле холбашкан чугула ажылды хандырып турар болгай бис.

Оон-биле чергелештир бистің эмнелге албан черлериниң ажылдаажылга, бот-боттарынга деткимче чокта үүле-херек бүтпес деп үүл билдингир. Бистин ажылывыска база-ла ындыг. Ынчангаш бистің үндүрүг полициязының департаментизи республиканың үндүрүг органнары-биле демнежип алгаш, шалыпкын-дилээшкин, хынзалда болгаш өске-даа хемчеглерни ап келгенивистин түңнелинде 65 үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннерин база корум-чурум үрээшкиннерин илереткен. Оларның 54-ү улуг болгаш онза улуг хемчээлдиг үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннери. РСФСР-ниң Кеземче Хоойлузунуң 162-2 болгаш 162-3 үүлдеринде көрдүнген үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннери шынарлыг фактыларга хамаарыштыр 76 материалды кеземче-чорудулга чүрүмнүг сайгарып көрген, оларга хамаарыштыр 10 кеземче херээн оттурган, 66 таварылгада кеземче херээн оттурарындан ойталаан. Бир кеземче херээн судче дамчыткан.

— Кандыг-даа ажылга кады ажылдажылга, бот-боттарынга деткимче чокта үүле-херек бүтпес деп үүл билдингир. Бистин ажылывыска база-ла ындыг. Ынчангаш бистің үндүрүг полициязының департаментизи республиканың үндүрүг органнары-биле демнежип алгаш, шалыпкын-дилээшкин, хынзалда болгаш өске-даа хемчеглерни ап келгенивистин түңнелинде 65 үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннерин база корум-чурум үрээшкиннерин илереткен. Оларның 54-үү улуг болгаш онза улуг хемчээлдиг үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннери. РСФСР-ниң Кеземче Хоойлузунуң 162-2 болгаш 162-3 үүлдеринде көрдүнген үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннери шынарлыг фактыларга хамаарыштыр 76 материалды кеземче-чорудулга чүрүмнүг сайгарып көрген, оларга хамаарыштыр 10 кеземче херээн оттурган, 66 таварылгада кеземче херээн оттурарындан ойталаан. Бир кеземче херээн судче дамчыткан.

— Үндүрүг дугайында чугаа үүн келиргеле кажиниң бодалынга чүүн-даа мурнунда акша-төгерик, торгаал дугайында үш-үдүрүм үүлдер кирер. Ону кандыг янзылыг көрүп болурул, Владимир Салчакович?

— Бир талазында чөптүг бодал-дыр. Чүге дизе, кажан үндүрүг-биле холбашкан кеземче херектерин истеп турда, акша-төгерик айтырыы чайгаар-ла тургустунуп келир. Демин үстүнде чугаалаан-на болгай мен, бистің албан күрүненин экономиктиг айыыл чок чоруунун камгалалында турар деп. Эткен чылын янзы-бүрү кеземче херектерин истеп тура, 290520 мун рубльдин когаралын эгиттивис, ол болза чедиртинген когаралдың түңүнүн 50 хуузу-дур. Штраф хемчеглерин өөренип көөр чүве болза, янзы-бүрү деңнелдің бюджеттеринче 5 млрд. 279 млн. рубльди чедир шилчидерин чедип алдывыс. Эткен 1994 чылда ук көргүзүг 2104,3 млн. рубль турган.

Моон алгаш көөргеле, бистің ажыл-иживистин херектии азы херек чогу илези-биле көстүп келир ышкажыл. Бир-тээ күрүнени карак ажыттаар, үндүрүг төлээринден ойлаксаар кижилер турда, бис ажылдаар база катап ажылдаар апаар бис.

— Сайзырақтай күрүнелерге, чижээлээрге, АКШ-ка, бодаарга, бистің хамаатыларывыс үндүрүг биле холбашкан хоойдуларны ындыгда кончуг билбестер болгай. Мен болаарымга, силерниң ажытыңарда аскап турар айтырыгларның бирээзи — профилактика ажылы ышкаш. Тайылбыр ажылының талазы-биле байдал силерде кандыг янзылыг тургустунганы?

— Силерниң ооңар шын, бо айтырыг бистің ажыл-чорудулгавыска кол черни ээлээр ужурлуг. Эткен чылын рейд ажыл-хемчеглериниңден ангыда, үндүрүг төлекчилери-биле 400 ажыг профилактиктиг беседалажыышкыннарны кылдывыс. Ол бүгү база үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннерин болгаш корум-чурум үрээшкиннерин болдурбазыыче углянган чүүлдүр. Ооң-биле чергелештир үндүрүг төлекчизиниң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң, үндүрүг полициязының бүрүн эргелериниң дугайында тайылбырны база доктаамал чорудуп келген бис. Кол нуруузунда ындыг беседалажыышкыннарның үре-түнелдиин, ажыктыын үндүрүг төлекчилери боттары-ла чугаалай бээр чораан.

— Ынчалза-даа силерниң ажыл-чорудулганарның дугайында үүлдерин бөдүүн карачал кижи парлалга органнарындан үүге эвээштн, хаая дээрим ол, көөр боор үүвел? Азы мында шаптыктап турар бир-ле чылдагаан бар бе?

— Хамыктын ужуру чүдел дизе, чоокка чедир хойнинги-биле харыылаа тудар тускай киллис янзылыг единица биске өөрүп алыр чөпшээрелди Бай-Хаактың арга-ыяш ажыл-агый черинден алгаш, чугайны өөрттедип өгелээн бис.

Бистің бодап турганывысбиле баштайгы базым эки ажылдаар эвилелдеп алгаш, Ак-Даштың чугай дажын өөрттедип, шенелде кылырының дугайында Танды кожуун чагыргазының даргазы Б. К. Балчий-оолга дилег кылырымга, ол ону деткип, тускай девискээрни биске өөпшээрээн. Чугай өөрттедириңге ажыглаар кылдыр одаар ыяш кезин алыр өөпшээрелди Бай-Хаактың арга-ыяш ажыл-агый черинден алгаш, чугайны өөрттедип өгелээн бис.

Бистің бодап турганывысбиле баштайгы базым эки түнелдерни көргүскен. Ак-Даш дагның девискээринде эки дээн шынарлыг чугай дажы бардыр. Ынчангаш ол черни Ак-Даш деп ынчаар адааны-даа өөп боор. Кылып бүдүрген чугайывыстың беримчези-даа эки чорду. Ылангыя шынар талазы-биле өске черлерде бүдүрүп турар чугайдан кандыг-даа ылгал чок болду. Бүдүрген чугайывысты саазын хаптарга савалааш, чурттакчы чонга, албан черлериңге, организацияларга дужаап, саткан бис. Оолга база чүгээр болду.

— Моон соңгаар ажылынар байдалын чугаалап көрүнерем?

— Амдыызында ажылывысты түр соксадып каан бис. Кышкы соок эртип, чер чыгыргаар Барыын-Хемчик кожуунга көдээ ажыл-агыйны эде организастаарының талазы-биле шенелдени чорудуп турар деп чугаа үүнүп келген болгай. Эде организастаашкынның түңнели бууразшкынга таварышкан-дыр. Өөчүү кайы-хамаанчок үлежир эргени кым оларга бергенил? ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, Барыын-Хемчик кожууннуң удуртукчулары чүү көрүп органыл? Үениң сандаргай чоруун ажыглап алгаш, удуртур ажыллакчыларның ажылга харыысалгазы кажангызындан кудулаанын көргүзүп турар. Бир эвес кожуунга көдээ ажыл-агыйны эде организастаарының талазы-биле шенелде чорун турар болганда, оон контролю Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга доктаамал турар ужурлуг.

Сөөлгү үеде кайда-даа хүлээп алган чарлыктарның, доктаалшиитпирлериниң контролю деңдии кошкак, ону күүседир ужурлуг яамыларның, удуртукчу эштериниң харыысалга чугундан ол саазын кырында чыдып турар. Бо берге үеде удуртукчу кадрларның харыысалгазын бедидер талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын үе негеп келген. Ажыл-агыйда тургустунуп келген сандаргай чорук кижилериниң сеткил-сагыжынга багай салдарны чедирип-даа турар болза, удуртукчу кижи хамааты хүлээлгезин, харыысалгазын канчап ут-тур боор. Чоп идегээш, соңгуп каан болганда, чону дээш ажылдаар апаар.

Тывада мал санаашкынын чорудуп турарынга удурланмайн турар мен, ол база үезинде тургустунуп келген чөптүг айтырыг-дыр, ынчалза-даа оон-биле чергелештир школада өөренмейн турар өөреникчилерниң чизе-даңзызын тургузуп, тодараткан болзувусса, «Таптаашкын» үезинде чангыс өөреникчи школазын ара каапкан болза, ол айтырыг чидинбиле тургустунар, ада-иезин хемчег алган турар чүве болгай. Бо хүннерде дыка хөй өөреникчилер школада өөренмейн турар, оларны школага хаара тудар талазы-биле тус черлериниң чагырыкчылары, башкылар-даа чедир ажылдавайн турар. Улус өөредилгезинде ажылдап турар кадрларның шынар-составы-даа бакыраан, ажылга харыысалгазыдаа кудулаан. Бо хүнгү өөреникчилер — даартагы бистин келир үевис, бо адырга кандыг-даа сандараашкын турбас ужурлуг, ол дээш харыысалганы башкылар-даа, ада-иелер-даа ийи денге элыр ужурлуг.

Амгы бо берге үеде, бедик харыысалга, бир-ле дугаарында суму чагыргаларының дарганарынга хамааржыр. Чүге дээрге, сумуда кырган-дижен, инвалид, ажы-төлү көвей, чедер-челинмес өг-бүлелер дээш олар шуптузун билген турар. Суму чагыргазы бодунда тускай акша-хөреңгилиг чүве болганда, дузалаптарының аргазы бар. Ынчалза-даа бодунун сумузунун чонун, боду чемгертиннериниң талазы-биле тодаргай перспективалыг планны тургузуп, чогаадыкчы езу-биле ажылдаарын ие негеп келген. Чамдык сумуларда тараа тыртыгар дээрбелер ажылдап, бичии пекарнялар хлебти быжырып турар апарган. Тывада шуптуу-ла чүве багай эвес-тир ийин, кайда харыысалгалыг, биллилиг, сайгарлыг билир удуртукчу ажылдап турар-дыр ында ажыл-херек бүдүп, чөн тодуг-догаа чурттап турар. Ындыг черлерде корум-чурум безин экижип турар. Удуртукчунуң ажыл-ижин, арын-нүүрүн рыноктун каржы хоойлузу безин ажып эртип шыдаваан деп чон чугаалажып турар. Ындыг бүдүүлгелер, ажылагыйлар бисте тыптып орары өөрүнчүг.

Кандыг-даа ажыл кижиниң харыысалгазындан хамааржыр. Тес-Хем кожуунуң «О. Шынаа» совхозунда малчыннап чоруур, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Василий, Анфиса Аракчааларны, шынаппла, ажылынга харыысалгалыг бодунун ажыл-херээнің езулуг мастерлери деп үнелээр мен. 1975 чылда Тес-Хем кожуунга ажылдап чеде бээримге, кожуунуң ат-сураглыг аныяк, мүрнакчы малчыннары турду. Ынчап Анфиса Аракчаа Тыва АССР-ниң Дээди Советинин депутады турган. Ол хевээр ам-даа малчыннавышаан, чаңгыс-даа чылын багай көргүзүглүг чорбадылар, кожуунуң мурнакчы малчыннарының одуруундан черле душпедилер. Орден, медаль-биле шаңнадып, ат-сыпка-даа четтилер, ол хамаанчок Анфиса Аракчаа ССРЭ-ниң Дээди Советинин депутады безин чораан болгай. Шак ындыг малчыннар республиканың булуң санында бар.

Хоорайда ажылдап орар ажылчыннар, албан-хаакчылар ийи дыштаныр хүнүг болгай. Малчын кижиде дыштаныр хүн бар эвес, мен бөгүн дыштаныр кижи мен дээш олурун аар болаа, хойну кым кадарарыл? Эн-не берге, чымыштыг, харыысалгалыг ажылда бистің малчыннарывыс чурттап чоруур. Оларның бүдүрген продукциязының үне чогундан, эн берге байдалга көдээ чон таварышкан. Көдээ ажыл-агыйны удуртуп турар чамдык дарганарының ажылынга харыысалга чок болганындан, бистің экономикавыстың эң кол адыры берге байдалга таварышканы ол-дур.

Бо нарын, берге үеде ада-ие ажы-төлү дээш харыысалгазын бедидер ужурлуг. Бичин уругларның өөреничели аайлыг эвес, олар хүн бүрү бак үүвени кудумчудан көрүп, боттарының хире-шаа-биле сайгарып чоруурлар. Чоокта бир мындыг таварылга болган. Кызылдың төп рыногунун Рабочая кудумчуазунуң талазында дүн-хүн чок пиво садып турар ларек бар. Эртеп эрте ажылдап бар чыдырымда, ийи бичии оол, бирээзи 4-5 хар аразында, бирээзи 6-7 харлыг хире арага шилин ийи тарай кужактап алган, соогунга шыдашпайн, ол ларекче халып бар чорлар. Канчаар эвес дээш, көрүп турарымга, чеде бергеш, алгыржырга, ларек эргелекчизи 10 шакта хүлээп алыр мен дээш, хаап алды. Бичии ооларны кээргээш, чанынга кылаштап чеде бергеш:

— Канчап мындыг дан бажында шил дужаай бердинер? — деп айтырдым. Улуу шилдерни алгаш дунмазынга кужактадып тура:

— Хлеб садар акша чок, бажында бичии дунмавыс аштап тур — диди.

Карманымга чораан акшаның шаа-биле хлеб өртээ бердим, ону алгаш, карайгы кудумчулап шошкуп чоруптулар. Оларның соонче көрүп турган, баарым ажып, кээргеп турдум. Ада-иезиниң арагалар ишкен шилдерин чыып алгаш, хлеб садар бодап чорууру ол-дур.

Арагалаашкын биле корум-чурум айтырыы бистин тыва чонну шуут каракка көзүлдүрле чиир деп барды. Таптаашкын үезинде чеже-даа арагадары хөй турган болза, кижилер ажыл-агыйлыг, корум-чурумнуг чораан болдур ийин. Ам чырык хүндүс кудумчуга, эмнелгеге боолажып турар апарган, каш чыл бурунгаар ындыг таварылгалар Россияга тыптып келди, ам Тывада чедип келгени ол-дур. Оон соонда та чүү чедип кээр чүве. Бисте янзы-бүрү юбилейлер, марафоннар, төрүттүнген хүннер дээш байырлалдар көвүдээн, ооң түңнели. массалыг арагалаашкын-биле дооступ турары меге эвес.

«Бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлерінге, база өөредилге черлеринге спирт аймаан ижер фактыларны болгаш арагалаашкынны болдурбас дугайында» ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Оржактың Чарлыын болдум хуумда озалдап үнген-даа болза, амгы байдалда эң чугула чарлыктарның бирээзи деп санаар мен. Бо Чарлыктың күүселдези дээш контрольду турускан харыысалгалыг ажылдакчыларның канчаар ажылдаарындан Чарлыктың күүселдези дорт хамааржыр. Хүндүлүг Президентиниң Чарлыы ак саазын кырынга артпайн, амыдыралга боттаныр-ла болзунам.

Чоокта чаа РФ-тиң федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга соңгулдалар болуп эткен болгай, ооң түңнелинде федералдыг даңзыда бүрүткеттинген 43 каттыжыышкыннар, партиялар, блоктардан Россия Федерациязының Коммунистиг партиязы соңгукчуларның 22,5 хуузун ап, бирги черже үнген. Чоп чурттун бо сандаргай чоруундан, корум-чурумнуг баксыраанындан, аш-төреңги чорук Россияны хөме ап келгенинден шуут хөнү калган, ынчангаш Россияның Чазаанга ооң бүзүрели чидип бар чыдарын бо соңгулда бадыткаан. Кандыг, чүү-даа болза, коммунистерге даяныз дээш бодал колдаан хире. Ам соңгулданың тиилекчилериннен өске партиялар, шимчээшкиннер-биле бир демниг ажылдап, чоп мурнунга бедик харыысалгазын көргүзери арткан.

Сергей ХЕРТЕК.

Амыдыралдың арны

КИЖИНИҢ ХАРЫЫСАЛГАЗЫ

Кижи чырык чер кырынга бурган ачызында чаяаттынып, төрүттүнген болганда, чурту дээш, чону дээш бедик харыысалгалыг болур ужурлуг. Оон дугайында хөй катап бижип, чугаалажып-даа келген-не болгай бис. Ам бо рыноктун берге үезинде кижиниң харыысалгазының дугайында айтырыг кажангызындан артык өдик деңнелге турар ужурлуг, оон дугайында ам боданып, сүмележир үе келген. Амгы бо үеде кижи амытан харыысалгазын чидирер болза, кандыг-даа өршээл турбас дээрзин баш удур сагындырып каайн. Ындыг үеде чедип келгенивис бо.

Кажан чурт рынок экономиказынче шилчиринин эргилделиг үе-чадазын эртип турда, бир-ле дугаарында, харыысалга удуртукчуларга турар ужурлуг. Ону кым-даа эскербээн, эскерип турган-даа болза, чамдык удуртукчулар караан шийип алгаш олурупкан. Кожуунарда турар тудуг объектилерин, чамдык организацияларының хос контораларын шуптузун үптеп, тонап аппаргаан болгай, шак ындыг кожуунарга Танды, Тес Хем, Өвүр, Чөөн-Хемчик колдады хамааржыр, Оон дугайында материалдар «Шын» солунга чангыс эвес удаа үнүп турган. Чон караа көскү болгай. Чечиядa болуп турар дайынга безин деннеп бижип турдулар. Бодап-даа көрүнер даан, анаа-ла амыр-тайбың чурттап орааш, бүдүн турган тудугларны, конторалаарны, оран-саваны алыксак-чиксек, чазый-чилби кижилерге үптедип, тонадып аарга, бо кижи ыыттаар безин үүве тыппас-тыр. Ол хиреле ара кагдынган тудугларны, организацияларның ажыглаттынмайн турар тудугларын камгалап кадагалаар талазы-биле Чазак доктаалы безин бар болгай. Харыысалгалыг эштериге буурууну онаар үе черле кээр боор деп идеген каалы.

Чоокта чаа № 4 «Шын» солунга «Өөчүү чок кылырының өгези болган» деп ТР-ниң Монополияга удур девискээр эргелелиниң начальниги Эрес-оол Менгир-оолдун үүлү үндү. Моны номчуп көргеш, кижи шуут кайгаар-дыр. Дөрт чыл түнелдерни көргүскен. Ак-Даш дагның девискээринде эки дээн шынарлыг чугай дажы бардыр. Ынчангаш ол черни Ак-Даш деп ынчаар адааны-даа өөп боор. Кылып бүдүрген чугайывыстың беримчези-даа эки чорду. Ылангыя шынар талазы-биле өске черлерде бүдүрүп турар чугайдан кандыг-даа ылгал чок болду. Бүдүрген чугайывысты саазын хаптарга савалааш, чурттакчы чонга, албан черлериңге, организацияларга дужаап, саткан бис. Оолга база чүгээр болду.

— Моон соңгаар ажылынар байдалын чугаалап көрүнерем?

— Амдыызында ажылывысты түр соксадып каан бис. Кышкы соок эртип, чер чыгыргаар Барыын-Хемчик кожуунга көдээ ажыл-агыйны эде организастаарының талазы-биле шенелдени чорудуп турар деп чугаа үүнүп келген болгай. Эде организастаашкынның түңнели бууразшкынга таварышкан-дыр. Өөчүү кайы-хамаанчок үлежир эргени кым оларга бергенил? ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, Барыын-Хемчик кожууннуң удуртукчулары чүү көрүп органыл? Үениң сандаргай чоруун ажыглап алгаш, удуртур ажыллакчыларның ажылга харыысалгазы кажангызындан кудулаанын көргүзүп турар. Бир эвес кожуунга көдээ ажыл-агыйны эде организастаарының талазы-биле шенелде чорун турар болганда, оон контролю

ҮНДҮРҮГ ЧЫЛДАЗЫ ЭРТКЕН ЧЫЛДА

Эрткен отчеттуг чылда республиканың үндүрүг органнарының хыналда ажылы чүгле чаңгыс сорулганы чедип алырынче угланган, чүл дээрге, үндүрүг төлекчилериниң бюджетче төлээр үндүрүглерин долузу-биле киирери, а ооң түңнелинде бюджетче кирер ужурлуг планнап каан бюджеттиң орулгалыг кезээн күүседири турган.

Хыналда ажылының дыка хөй айтырыглары, ооң иштинде үндүрүг төлекчилерин чизеге киирери, бюджетче үндүрүглерни ой-шаанда киирери, төлеп шыдаваан үндүрүглериниң түүүн эвээжедири, янзы-бүрү деңнелдиг бюджеттериниң аразында үндүрүглерни хуваары болгаш ооп-даа оске айтырыглар сан-хөө органнары, статистика болгаш банк органнары база чаа тургустунган казначейство-биле кады шиитпирлеттинип турган.

Бистиң республикада үндүрүг органнарының ажылдакчылары 1995 чылда багай эвес ажылдаан деп чүвени мооң адаанда сан-түннер бадыткап турар.

1995 чылда Тыва Республиканың бюджединче киирер үндүрүглериниң планы ниитизи-биле 112,7 хуу күүсеттинген. Херек кырында бюджетче кирип келген үндүрүглер бюджетке көрдүнген түнден 14954 млн. рубль ажыр күүсеттинген.

Бюджеттиң орулгалыг кезээниң кол үндезиннери болур немээн өртекке үндүрүгүнүң, арыг орулгадан үндүрүгүнүң, хуу кижилерден бот үндүрүгүнүң, юридиктиг эрге-байдалдыг төлекчилерден эт-хөреңги үндүрүүнүң, бойдус курлавырларын ажыглааны дээш төлээр төлевирлериниң күүселдези [illegible] алдынган.

[illegible]рлдыг бюджетче ки[illegible] төлевирлер-биле катай ниити план 100,4 хуу күүсеттинген.

Ынчалза-даа чамдык үндүрүглериниң планнары үндүрүг ажылдакчыларындан хамаарышпас чылдагааннардан күүсеттинмейн барганын манаа демдеглээр апаар. Чижээ, Тыва Республиканың бюджединче киирер ужурлуг акцизтер планы 86,5 хуу, чер үндүрүү—68,3 хуу, тус чер үндүрүглери болгаш өскедаа чыылдалар —80,9 хуу күүсеттинген. Бо үндүрүглерден бюджетче чедир кирбээн ниити түн 4960 млн. рубль бооп турар.

Акцизтериниң пландан 327 млн. рубль эвээш киргениниң чылдагааны Кызылдын арага бүдүрер заводунуң 100 муң декалитр арага бүдүрер планныг турган. Херек кырында чүгле 87,4 мүн декалитрни бүдүргениде. Ооң чылдагааны — завод бүдүрер спирт чогундан сентябрь айдан эгелеп арага бүдүрбестей берген.

Ынчаарга чер үндүрүүнүң күүсеттинмейн барганының чылдагааны чүл дээрге, республикада черниң кол ээлери колхоз, совхозтар сан-хөө талазы-биле бакыраанындан база ол ажыл-агыйларның тургузуун эде организастаанындан 868 млн. рубль түңнүг чер үндүрүүн төлеп шыдаваан болгаш ону төлептер шаа 1996 чылда-даа чок бооп турар. 1994 чылдың чер үндүрүүн колхоз, совхозтар 536 млн. рубльге чедир төлеп шыдаваан болгаш ол түн 868 млн. рубль өреде база кирип турар.

Бо өрени колхоз, совхозтар, домей-ле төлеп шыдавазын барымдаалааш, Тыва Республиканың үндүрүг инспекциязын ол түңну үндүр бижиир кылдыр республиканың Чазаанын мурнунга айтырыгны май база декабрь айларда ийи катап тургускан. Ынчалза-даа ол айтырыг ам-даа шиитпирлеттинмээн. Тус чер үндүрүглери болгаш өске-даа чыылдалар 3765 млн. рубльге чедир кирбээн. Ооң чылдагааны чүл дээрге, бюджетте көрдүнген тус чер үндүрүглериниң база янзы-бүрү чыылдаларның түүү херек кырында киирип алза чогуур түн-биле шуут дүүшпес, күүсеттинмес түүнү бюджетке планнап көрүп каан турган. 1995 чылдың июньда хүлээп алган 1 чаа тус чер үндүрүүнүң дугайында ниити тайылбыр чүгле сентябрь айда хүлээп алдынган болгаш ол чаа үндүрүглер октябрь айдан эгелеп кирип эгелээн. Дөрт дугаар кварталда тус чер үндүрүглериниң 10121 млн. рубль бюджетче кирер деп планнап каан планының чүгле 2045 млн. рубль түңнүг үндүрүглери бюджетче кирген, а чеди чаа тус чер үндүрүглериниң чүгле 700 млн. рубль кирген.

Тус чер үндүрүглериниң ниити планын 5 кожуун күүседип шыдаваан. Ооң иштинде Барыын-Хемчик кожуун—76,9 хуу, Каа-Хем кожуун—87,6 хуу, Тес-Хем —70,8 хуу, Эрзин —91,0 хуу болгаш Чаа-Хөл кожуунар—86,6 хуу. Бо кожууннар ниитизи-биле 1507 млн. рубль түңнүг тус чер үндүрүглериниң чедир киирип шыдаваан.

Бюджетче болгаш бюджеттен дашкаар фондуларже кирер үндүрүглер база өске-даа төлевирлериниң киреринiң талазы-биле республиканың үндүрүг органнарының хайгаарал ажылы ийи улуг моондакка таварлыг турган. Ол дээрге бүдүрүлгелер, организацияларның санажылга кылыры улам баксыраанындан бюджетче төлээр өрезинiң түңү улам көвүдээн болгаш база үндүрүг төлекчилериниң талазындан үндүрүг хоойлуларын үрээри нептереңгей апарганы болур.

1995 чылды сөөлүредир бо шаптараазыннар улам чидигленген болгаш ханылаан. Бир эвес 1995 чылдың январь 1-де бюджетче чедир кирбээн өрелериниң түңү 1472 млн. рубль азы бюджетче кирип келген түңнүң 1,5 хуузу турган болза, ол түн үргүлчү улгадып, декабрь 1-ге чедир 16251 млн. рубль четкен азы ниити кирип келген түңнүң 10,7 хуузу болган. Тыва Республиканың бюджединче кирер ужурлуг өренiң түңү 7,7 катап өскен азы 1184 млн. рубльден 9132 млн. рубльге чедир өскен.

1996 чылдың январь 1-де бюджетче кирер өрелериниң түңү декабрь 1-ге деңнээргe, элээн кызырылган азы 16251 млн. рубль турган болза, ам 11929 млн. рубль азы 26,6 хуу кызырылган.

Бюджетче кирер үешаанда төлеттинмейн барган өрелериниң ол хире көвүдээн чылдагааннары, бир талазында, хоочураан аарыг-биле дөмей, организацияларның бүдүрүлгелериниң санажылга шыдавастааны, ийи талазында, 1995 чылдың эгезинде Россия Федерациязының Чазаанын хүлээп алган доктаалын езугаар чамдык улетпүр бүдүрүлгелерге үндүрүглер төлээрин соңгаарладып болурун чөпшээрээни болуп. Ооң түңнелинде төлээр хуусаазын соңгаарлаткан үндүрүглериниң түңү ниити бюджетче кирер өрелериниң 42-ден 91 хуузу четкен.

Бо байдалды улам ханылатпазы-биле база бюджетче кирер төлевирлер талазы-биле өрени эвээжедир сорулга-биле республиканың үндүрүг органнары 1995 чылда 1739 үндүрүг төлекчилеринге 4485 инкассалыг айтыышкыннарны банкылар дамчыштыр киирген болгаш ол айтыышкыннар езугаар бюджетче албадал-биле тыртып киирээн өрелериниң түңү 32101 млн. рубль болган. Бо түнден херек кырында бюджетче 18384 млн. рубль кирип келген.

Ынчаарга, үндүрүг төлекчилериниң боттарының өске организациялардан алыр өрелерин үндүрүг төлээринге киириштирери-биле үндүрүг органнары ол өске организацияларның агар санындан албадал-биле тыртып алыры-биле 104 дебиторларга 3859 млн. рубль түңнүг 179 айтыышкынны банкылар дамчыштыр берген, ооң иштинден херек кырында 1306 млн. рубль кирип келген.

221 үндүрүг төлекчизинге эки-тура биле 12994 млн. рубль түңнүг үндүрүглерни дарый төлээр дугайында бижимел негелделерни чоруткан. Ооң херек кырында 3499 млн. рубль кирген.

Тыва Республиканың үндүрүг полициязының албанының эргелелинге хөй өрелиг 32 үндүрүг төлекчизиниң эт-хөреңгизин 1885 млн. рубль түңнүг үндүрүглерин дуглаштырар талазы-биле материалдарны дамчыдып берген бис. Ооң иштинден 69 млн. рубльге эт-хөреңги үндүрүглер дуглаары-биле кирип келген.

15 организация, бүдүрүлгеден үндүрүглерге өрезин дуглаары-биле 82 млн. рубль түңнүг арыг акша хавыртынган. 4 үндүрүг төлекчизи боттарының өрезин казначейлиг үндүрүг хосталгазын ажыглап, 918 млн. рубльге эвээжеткен, а 12 үндүрүг төлекчизи үндүрүглерин 1074 млн. рубль түңнүг боттарының бүдүрген продукциязы-биле дуглаан, 98 төлекчи бот-боттарының аразында санажылга-биле үндүрүглерни 1822 млн. рубльге дуглаан.

Ниитизи-биле бо үстүнде ап чоруткан хемчеглериниң түңнелинде, бюджетче өй-шаанда кииртинмээн өрелерни 27154 млн. рубльге киирген бис.

Маңаа бир шыңгыы демдеглээр чүүл чүл дээрге, бо мынчаар бюджетче киирер төлевирлериниң эмин эрттир өзүп турарынга бир көд рольду банк черлери ойнап турар. Чүл дээрге колдуу бүгү банк черлери банк системазының дугайында хоойлуну каржызы-биле үреп, боттарының клиентилериниң эккеп берген бюджетче шилчидер үндүрүглериниң дугайында даалгаларын өй-шаанда, хуусаазында күүсетпейн турарында. Боттарының клиентилериниң агар санында акша бар турда-ла, ол үндүрүг төлээр даалгаларны күүсетпейн, харын-даа боттарының агар санынче киирип алгаш «долгап» турар таварылгалар кайы хөй бооп турар.

Бо талазы-биле үндүрүг органнарының ажылдакчылары 825 үндүрүг төлээрин саадаткан таварылгаларны банк черлеринден илереткен, а херек кырында үндүрүг төлекчилериниң агар саннарынга 4649 млн. рубль түңнүг акша турган. Ол дээш банк черлеринге 788 млн. рубль түңнүг хөөнү салган бис.

Үндүрүг төлээриниң хуусаазын банк черлериниң буруузу-биле саададыры элээн каш хонуктардан 2-3 ай ажыг үелерге чедип турган. Эң-не хөй хажыдыышкыннарны Агробанк болгаш ооң кожуун, хоорайларда салбырлары кылып турган. Ол дээш оларга 398 млн. рубль түңнүг хөөнү, а «Сибирьниң кредиди» дээр банкыга 365 млн. рубль түңнүг хөөнү салган бис.

Бюджетче болгаш бюджеттен дашкаар фондуларже кирер төлевирлериниң киирин күштелдирип, ону хайгаараары-биле үндүрүг органнарының ажылдакчылары 1995 чылда 2925 организацияга, бүдүрүлгеге документалдыг хыналдаларны база 1331 сайгарлыкчы хуу кижилерге хыналдаларны кылган.

Ооң түңнелинде, ниити хынаан юридиктиг эрге-байдалдыг черлериниң 53 хуузунда үндүрүг хоойлузунуң хажыдыышкыннарын кылган таварылганы илереткен болгаш ниити хынаан сайгарлыкчыларның 54 хуузунда хажыдыышкыннарны илереткен. 1994 чылда бо көргүзүг 73 база 68 хуу турган. Чоруткан хыналдалар үеинде ниитизи-биле 20136 млн. рубль түңнүг төлевирлерни немей тып илереткен азы 1994 чыл-биле деңнээргe, барык ийи катап хөй түңнүг чажыртынган, чедир төлеттинмээн үндүрүглерни тыпкан бис.

Ооң иштинде сан-хөө торгаалдарының түңү 10659 млн. рубль болган.

Үндүрүг хоойлуларының янзы-бүрү хажыдыышкыннары болгаш ону күүсетпээни дээш 1010 организацияның, бүдүрүлгениң удуртукчулары база 654 хуу сайгарлыкчылар административтиг торгаалдарга оналгаан, оларга салган торгаалдарның түңү 268 млн. рубль болган.

Ооң ыңай үндүрүг органнарынга өй-шаанда дужаар ужурлуг отчеттарын, саналгаанарын эккеп берээни дээш 336 таварылгада үндүрүг төлекчилериниң банкыда агар саннарын тур үеде хаап база турган бис.

Ынчалза-даа бо үстүнде айыттынган бүгү хемчеглерни ап турувуста-ла, сан-хөө торгаалдарының, административтиг торгаалдарның түңнери улуг хирезинде-ле, үндүрүг хоойлуларының үрээшкиннери үргүлчүлевишаан. Эң улуг түңнүг үндүрүг хоойлуларын үрээни дээш немей санап тыпкан үндүрүглерни, сан-хөө торгаалдарын Каа-Хемниң хөмүр-даш бүдүрүлгезинге 912 млн. рубльге, «Кызыл агроүлетпүртранс» акционер ниитилелге 639 млн. рубльге, Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар комитетке 405 млн. рубль, АТБ-1-ге 241 млн. рубльди, «Водоканал» сөптелге-бүдүрүлге черипге—202 млн. руольди, Тыва өөредилге профтудуг-күрүне бүдүрүлгезинче — 128 млн. рубль, республиканың сан-эпидхайгаарал черинге —112 млн. рубль, «Бойдус» дээр акционер ниитилелге—80 млн. рубль, ТЭ-81 дээр тудуг организациязынга 79 млн. рубль, пассажирлер АТБ-ге— 64 млн. рубль, «Санчай» дээр хуу ажыл-агыйга —59 млн. рубль, АТП «Тываагроүлетпүртудуг» дээр акционер ниитилелге — 59 млн. рубль, «Чаагайжыдылга комбинаты» дээр биче бүдүрүлгеге 56 млн. рубль, «Тыва хамааты тудуг» дээр бүдүрүлге черинге 54 млн. рубльге салган.

Республиканың үндүрүг органнарының ажылдакчылары 1993 чылдың июнь 18-те үнген Россия Федерациязының «Чурттакчы чон-биле акша санажылгаларынга хыналда-касса аппараттарын ажыглаар дугайында» Хоойлунуң күүселдезин үргүлчү хайгаарап 1995 чылда ниитизи-биле бо талазы-биле 1094 хыналданы кылган. Ооң иштинде 219 таварылгада үстүнде айытканым хоойлуну янзы-бүрү талазы-биле хажыткаными илерээн, ооң иштинде касса аппарады ажыглавайн санажып турар, үрелик аппарат ажыглап турар, барааннарда өртектерин айытпайн турар, садып алыкчыга касса аппарадының чегин бербес дээн ышкаш хажыдыышкыннар нептереңгей болуп турар. Бо хажыдыышкыннар дээш 433 млн. рубль түңнүг сан-хөө торгаалдарын салган.

Моон соңгаар үндүрүг хоойлуларын үрээрин эвээжедир сорулга-биле бистин үндүрүг инспекциялары чон ортузунга тайылбыр ажылдарын сөөлгү үеде экижидип эгелээн. Чүге дээрге, үндүрүг төлекчилери үндүрүг хоойлуларын эки билир болза, оларның талазындан янзы-бүрү хажыдыышкыннар, үрээшкиннер база эвээш болур ужурлуг.

Ынчангаш бистиң республикада үндүрүг албанының төп аппарады кожууннарда үндүрүг инспекциялары-биле кады бир кожуун, хоорайга-ла 2-3 семинарны эрттирип, үндүрүг төлекчилериниге үндүрүг хоойлуларында кандыг өскерлиишкиннер болганыл, оларны канчаар ажыглаарыл дээн ышкаш айтырыгларны өөредип, тайылбырлап берип турган. Ооң ыңай октябрь 16-17 хүннеринде ийи хүн иштинде республика деннелинге үндүрүг төлекчилери-биле улуг семинарны эрттирген бис. Аңаа ниитизи-биле Кызыл хоорайдан болгаш кожууннардан 200 хире үндүрүг төлекчилериниң төлээлери киришкен болгаш бо семинарга бүгү бар турар үндүрүглерге хамаарышкан янзы-бүрү айтырыгларны чугаалажып, дыннааннар.

Ооп ыңай республиканың солуннарын, телевидениезин, радиозун дамчыштыр база янзы-бүрү тайылбырларны берип келген.

Бис бо эрткен чылдың эгезинде бистиң тус черлерде инспекцияларывыстың ажылдакчыларының үндүрүг хоойлуларының талазы-биле билиин бедидери-биле үр эвес хуусаалыг курстарны ажыткан бис. Аңаа октябрь айга чедир бир болукке-ле 20-ден хөй киржикчилиг 5 болукту өөредип эрттирдивис. Аңаа 2-3 неделя өөредилгениң түңнелинде курстарның киржикчилери экзамен дужаагаш, тусчай шынзылганы алгылаан.

Ооп ыңай топ аппараттың ажылдакчылары бистиң кожууннарда, хоорайларда үндүрүг инспекцияларынга үргүлчү барып, оларга практиктиг дузаны көргүзүп турар.

Людмила МАНДАН-ХОРЛУУ.

Тыва Республиканың үндүрүг инспекциязының начальниги, үндүрүг албанының III чергениң күрүне чөвүлекчизи.

«ЧУРТТА-ЛА, ЧЕРИМ»

азы Бора-Тайга школазында экологтуг кижизидилге ажылы

Сүт-Хөлде Бора-Тайга ортумак школазынга Бойдус камгалаар яамының ажылдакчылары чеде бергеш, ында экологтуг өөредилгениң, кижизидилге ажылдарының план езугаар чоруп турарын сонуургаан бис. Эки организастаан ажыл черле солун. Бо школада ийи экспедиция ажылдап турар. Ооң бирээзин «Төрээн черини өөрен» деп адаан. Оон угланыышкыны—төрээн черин өөренип, походтарже барып, арга-ээзимнерже үнүп, эм үнүштерни чыып ап, боду бүткен бойдустуң чажыттарын ажыдып, билип алыры.

Школачылар боттарының төрээн чер-чуртунун адынын кайынын, канчан тывылганын билип алыр дээш оон тайгасыннарын өөренип, шинчилеп турарлар. Ол төптү мурнакчы башкы Зинаида Калдар-ооловна Ховалыг чогаадыкчы аргаларны ажыглап, удуртуп турар. «Чуртта-ла, Черим» деп темалыг экологтуг өөредилге чери кезек-кезек угланыышкынныг. Оон бирээзи —биологтуг камгалал «Даштар делегейинде» деп хуулгаазынныг солун ат база бар. Уруглар Чечектигниң, Хөлчүктүгүнүң, Сүмбер-Уула сыннарының, Бора-Тайга, Кызыл-Тайганың бедик эгиннерин ам-даа эргиирлер. Тоолда кирген Сүмбер-Ууланың кадыр сирттерин кырлааш, оон ыңай Сүт-Хөл деп чараш аттыг хөлге барып, ону долгандыр эргиирлер. Ол тайгаларның оргулаажында чаштып чыдар өлдептиг хөлдү шинчилээрлер.

«Черниң балыглары, сорбулары» деп сөстерни база эдерип чоруптарлар. Оларга тоолзуг көкпалар таваржыр. Ол черлериниң үрелиишкиннерин, бустуушкунарын шинчилээш, школачылар аңаа эртем ажылын бижип болурлар. База бир «Бойдус айыылдыг байдалда» деп эге бар. Аңаа чамдык бичии сугларлыг хемнерниң кадып калганын база киирип турар. Ол суглар кайнаар чиде бергенил? Ужуру чүл? Бо эге-биле аян-чоруктар ындыг бодалды тывылдырып байыдардыр.

Күрүнеин камгалалдыг черлерин база өөренирлер. Ыракта Соңгу талада Хан-Дээр сыннарын аан. Ынаар баарда, кайылап чоруурул? Хөлчүктүглээш, Манчүрек, Ак-Алашты таварып болур. Чок болза Хөлчүктүглээш, Хүүректиглеп, Көжээлеп чоруптарлар. Солун-на аян-чорук аа?!

«Дириг суглар» деп эге база бар-дыр. Чуртта-ла, арыкчыгаш дээш доңмас сугларны эргиирлер. Бора-Тайга школазының өөреникчилерин бойдустуң хайгааралдарынче, ону камгалаарынче ында урап чурулга башкызы мергежилдиг фото-чурукчу Алексей Алдын-ооловнуң Ховалыг углан башкарып турарын онзалап демдеглээри чугула. Тыва чурттуң база бир онзагай чараш булуну Сүт-Хөлче уругларны, ооларны турисчи көкпаларны таварып чедиргеш, бурунгу тоолдуң хөлүн альбомнарга чурудуп, аңаа чурулганын [illegible]чээлдерин эрттиргеш, тайгасыннарны эргээш, кээп турарлар.

Алексей Алдын-ооловнуң чурук тырттырыкчыларының шенелде ажылдарының делгелгелерин кылып, оон ыңай турасскаалдыг черлерни база чурукка үндүргеш, альбомнарны кылырлар. Кожуунуң чараш булуннарының, арга-ээзимнерниң, үүш-байлаанын чуруктарын кылганнар.

Бора-Тайга ортумак школазының башкылары, директору Валентина Тоорукпаевна Ондарның арга-сүмези-биле ажылдап, бүгү чоннуң ортузунга экологтуг өөредилгени база кижизидилгени улам күштелдирер сорулгалыг ажылдап турарлар. Олар чоннуң чанчылдарынга даянып алгаш, экологтуг өөредилгени боттандырарлар.

Бо школада байлак материалдарлыг музейни аңаа келген улус сонуургаар. Школаның бир өрээлинде ак кидистиг чараш тыва өгнү тиккени харын-даа тоолзуг. Оон бурунгунун чараш кадын кызы бо-ла үүп-даа келир ышкаш.

Бора-Тайга школазының башкылары Сүт-Хөл камгалалдыг хөл деп демдеглээш, Бора-Тайга школазы ону камгалалга алыр, хайгаараар кылдыр доктаадырын онзалап дилээннер. Тыва Республиканың Өөредилге яамызы экологтуг өөредилгениң болгаш кижизидилгениң чаңгыс аай программазын тургузуп, ону парлап үндүрүп, школаларга бээрин база сүмелээннер.

Бо школаның башкылары бурунгу тыва чанчылдарга даянып, хөй талалыг солун ажылдарны кылып турарлар. Оон баазазынга кожуунун болгаш республиканың башкыларының өөредилгелиг семинарлары болуп турар. Бора тайгажыларның экологтуг ажыл-ижин Тыва Республиканың долгандыр хүрээлелли болгаш бойдус курлавырларын камгалаар сайыды Д. Х. Ооржак сонуургап көргеш, экологтуг өөредилгеге база кижизидилгенiн ажылдарынга чижек кылдыр ажыглаар байлак арга-дүржулгазын үнелээн.

Галина ШЫЫРАП.

Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдустуң курлавырларын камгалаар яамының килдис начальниги.

ЫШ-БУЗУН КАНЧААРЫЛ?

Чыккылама кыштың соогу уламчылап турары бо. Кызыл хоорайның узун-узун хоолайлары хөө кара ыжын-бузун улаштырып-ла турар. Чыл болурга-ла кара кузумга кадыкшылывысты хоранналдырыпла эгелээр бис.

Хоолай-суугуларлыг бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынга ыш шүүрээр дерилгелерни тургузуп, хоолайларны аштап-арыглаарын чугаалапла турар бис.

Долгандыр хүрээлелди база бойдус курлавырларын камгалаар яамының ажылдакчылары эрткен чылдың пояорда Кызылдың болгаш кожууннарның одаар черлериниң кышка белеткелиниң байдалын хынаан. Оларга каш удаа чугаалап, барын хынап турганывыстың түңнелинде, арай деп-ле улуг суугулар кышка белен болган. Ынчалза-даа ол колдуунда түр үениң агар септелгези болган. Ындыг байдал чүгле чылыг дүжеринге капчап-чоон шыдажырын бодаан, бижырымчалыг эвес, шынары кулу деңнелдиг ажыл-дыр ийин.

Чылыг бээр бүдүрүлгелерниң хөй кезин капитал септелгени кылырынче черле сагыш салбастаан чүве-ле болгай. Изидер суугу агрегаттарын эде кылып ап, ооң режимин таарыштырарының дугайы ам кымныц-даа бажынга кирбестээн. Муң ийи үс ажыг котельнаядан ажыг газты арыглаар дерилгелерни чүгле 33 суугуда тургускан. Бойдус камгалал яамызының улуг ыйыышкыннарының күжү-биле чамдык бүдүрүлгелер хөй арыглаар дерилгелериниң дээштиин хынап көргеннер. Чамдык бүдүрүлгелер ол ажылды кылырындан холун чаңгааш, чоорул ону дишкен болгай. Ындыгларның боттарының шорузу. Ындыр болганда оларлар атмосфера агаарын чүдеткени дээш хөй түңнүг торгаалдарны төлээр апаарлар. Ындыг септелгени кылып албаан черлер ол дээш торгаалдан чайлавастардаа. Арыг агаарны, долгандыр бойдусту камгалаарындан, ону арыг тургузарындан түвексинерлер болза, акшаны толеп-ле тургайлар харын.

Ажыг ышты арыглаары Кызылдың чылыдылга станциязында көңгүс-ле эки эвес болбушаан. Ооң хоолайларының ышты мөөнү-биле үндүр октаарындан харлыгын турарын көрүп турар болгай бис. Ол хамык харлыккан ыш-биле ооң чоогунда чурттакчылар хөме бастырын каг чазып турарлар. Ол станцияда 13, 14 дугаарлыг суугу агрегаттары эрткен чылдың май, апрельде чогуур деңнелинге ажылдап турган. Ынчалза-даа эрткен чылдың кыжынында циклоннар ажылдаваан. Ооң ужурунда хоолайларның кара ыш-хөөзү чоок-кавыңыр делгемнерни хөме алган.

Бистиң Кызыл хоорайның улузу кыжын-даа, чаныш-даа даңгаар-ла хирлиг агаар тыып келген болгай. Олар ону ам-даа тынарлар. Ындыгжыла турар улус бо! Ап турар чылыг болгаш электри ажыглалы дээш толеп-ле турар бис. Ам станцияның 15-ки болгаш 16-гы агрегаттары ажыглалга кирерге, хоралыг кара ышты оон үндүр октаары ийи катап улгадып болур. Аңаа ыш арыглаарының ийиги чадазын тургуспас болза, Кызыл хоорай экологтуг ядаралдың зоназы апаары чугаажок.

Сөөлгү үеде Кызылдың сүт комбинадының одалга чери ажыг ыш үндүрерин мырыңай кедередип, чылыг бээр ол станция-биле чаржып турар апарган. Сүт өртээнден-даа улуг өре-ширеге дүжүп, кижилериниң кадыкшылын баксырадырынга ол бүдүрүлге чедирип турар апарган. Ол ышкаш, Кызылдың эзт комбинады хоолайларга кара ышты арыглап ылгаар дерилгени эрткен хөй чылдарның дургузында тургузып алыр дээш чадашкан. Бир чылдагааны — акша чогунда деп чылдагаан хан турарлар.

Кызылда «Тывакоммунэнергонуң» бүдүрүлгези базалаа ындыг. Одаан хөмүр-даштың хөөзүн арыглаарынче сагыш салбастаан. Таңдының Бай-Хаакта арыглаар циклон ажыглал чок турбушаан. Чаа-Хөл суурда суугунуң ышты арыглан ылгаары чүгле 15 хуу болуп турар. Барыын-Хемчикте «Тыва даг-дүгү» комбинаттың фабриказы эңне күштүг болгаш эң-не айыылдыг бойдус хоралакчызы болуп турар.

Ындыг берге экологтуг эвес байдалга турган-ла ол улуг бүдүрүлге чери долгандыр турар бойдусту хирлендиргени дээш, торгаалды төлевес кылдыр Чазактан чөпшээредип алган бооп турар. Ынчангаш ол бүдүрүлге бойдус камгалаар ажылды-даа чорутпастаан. Ол ышкаш Кызылдың үлетпүр зоназында өажыңы тудар комбинаттың ажыг ышты эң-не хөй үндүрер суугуларын одап эгелээр. Оон үнген ажыг газтыг ыш бо хоорайны улам-на шыва алыр.

Одаар хөмүр-дашты арыглап, ону бичии үүрмек орикеттер кылдыр кылып үндүреринiң комплекстиг программазын ажылдап кылган болгай. Ону Тываның бойдус ажыглалының институду боттандырар ужурлуг. Ол ажыл ам чогум кандыг байдалда турарын билип алыры чугула апарган. Хөмүрнү арыглап, үүрмектээриниң чугулазын Россияның Чазаа. Одалга-энергетика яамызы болгаш оон өске-даа черлер деткип турар. Ынчала-даа ону кылырының бирги чадазын эгелээринге акшаландырары болдунмаан. Ооң техника-экономиктиг үндезинин тургузарынга 50 миллион рубль херек болуп турар. Ону боттандырарынга база-ла «акша чок» дээр эрги сөстер тааржы бээр боор. Ол нарын ажылды акшаландырарынче чүгле Тываның Чазаа сагыш салыры чугула апарган хевирлиг.

Геннадий КРАВЧЕНКО.

Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамыда атмосфера агаарын камгалаар килдистиң начальниги.

Бойдус камгалалы

ХООЗУН ТОРГААЛДАР

Сүт-Хөлге хыналда чоруткан Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамының бойдус ажыглалының экономика килдизиниң начальниги Ольга Көженің демдеглелин көре каапталалыңар:

Ол кожуунда күрүнеиң кол инспектору К. А. Ховалыгның ажылын хынап, аңаа дуза чедирген бис. Бо ажылдакчы эрткен чылын 29 хажыдыышкыннарга бижиглелдерни кылган. Черни ажыл-агыйжы эвес ажыглааны дээш 11 ажыл-агыйның, организацияларның суггат-сугларын чөпшээрел чокка ажыглааны дээш — 7, суг чыглыр, мөөннелир черлерге балык камгалаар дерилгелерни кылбаан дээш — 1, суг ажыглакчыларының алган хүлээлгелерин хажытканы дээш —4, агаар камгалалының хоойлузун хажытканы дээш — 4, дириг амытанларның камгалалын база ажыглалын үрээни дээш — 2, торгаалдарның сагындырыр бижилгелерин тургускан.

Ишкин суурда от салыр черниң, кожуунуң культура килдизиниң, хөй адырлыг чуртталга-коммунал ажыл-агыйының, кожуун эмнелгезинiң одалга черлериниң хоолайларының үрелиишкиннери дээш, ниитизи-биле ийи миллион рубльге торгаалдар бижээн. Кожуунда 6 ажыл-агый суг ажыглалының күрүне чөпшээрелдерин албаан. Кызыл-Тайга, Ак-Даш, Бора-Тайга суурларда күзүрүмнерни төгер черлер чаңгыс аай кылдыр чурумчуттунмаан.

Ол кожуунда чүгле сес санныг дой болгаш сай казар оңгарлар бар. Оларның чүгле чамдыызын дескилеп турар. Сүт-Хөлде 150 ажыг арат ажыл-агыйларны тургускан. 1995-1996 чылдарда кылыр экологтуг программаның чаңгыс доктаалында ажыглаар сан-хөө курлавырлары кииртинмээн. Кол инспекторнуң ажылының планы бар-даа болза, ол планны Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамы-даа, кожуун чагыргазы-даа бадылаваан.

Сүт-Хөл кожуун чагыргазының хуралынга бойдус камгалалының, оон хайгааралының байдалын түңнеп чугаалашкан. Чер реформазының болгаш чер тургузуунуң кожуун комитедиби-ле, арга-ыяш ажыл-агыйы, болгаш оон өске-даа албан черлери-биле харылзаалыг ажылдап, планны кады тургузарын бойдус ажылдакчызынга сүмелээн. Ол планга агаарны арыг тургузарыныц, дириг амытаннарны камгалаарының, чер ажыглалының, арга-арыгларның, чоннуң экологтуг өөредилгезинiң дугайында айтырыгларны киирери чугула.

Долгандыр турар бойдусту, черни хирлендирип турарлар-биле ажылды чорудар. Хажыдыышкыннар дээш торгаал төлевестээн ажыл-агыйларның удуртукчулары-биле ажылдаары чугула. Кожуунда 39 санныг от одаар черлер бар, ыш үндүрер 44 хоолай бар. Чээрби сес үлетпүр бүдүрүлгелери ыш-биле агаарны хораннап турар. Ол бүдүрүлгелериниң ажылын хынап, хажыдыышкыннар дээш кылган торгаалдардан күрүнеже чаңгыс көпеек-даа мынчага чедир кирбээни багай ажылдың, хоозун торгаалдарның түңнели болганын демдеглээр апаар.

Охемчик ОНДАР.
Кызыл хоорай.

ЭКОЛОГТУГ КОРУМ-ЧУРУМ ДЭЭШ...

Хоорайларывыстың болгаш суурларывыстың чанында девискээрлер, оларның аразында чуртталга кварталдары, кудумчулар арыг-шевер болгаш экологтуг, корум-чурумнуг турарынче Тываның Бойдус камгалаар яамызының ажылдакчылары сагыш салып турар. Бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамының ажылдакчылары эрткен чылда элээн хөй суурларга, арга-арыгларга, үлетпүр бүдүрүлгелериниге, тарылга шөлдериниге, хемнерге чедип, хайгааралдарны, хынаалдаларны кылгылаан.

Ам чоокта чаа бо үнер Күске чылының баштайгы хүннеринде Бойдус камгалалының яамызының сайыды Дандар-оол Ооржак баштаан экологтарывыс Сүт-Хөл кожуунга четкен. Ол кожуунуң суурларында бойдустуң болгаш амыдырал-чуртталганын экологтуг байдалын хынап, практиктиг дузаны бойдус ажылдакчызынга, сумулар чагыргаларынга чедиргеп.

Бойдус камгалаар яамының үүш болгаш чер курлавырларының килдис начальниги Г. Цыремпиловтуң демдеглелинде мындыг чүүлдер киргеп. Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраада, Суг-Аксында, Алдан-Маадырда, күзүрүм төгер черлерни ацылаарының аттыышкын-шиитпирлери бар. Ынчангаш ол суурларның чоогунда күзүрүм төгер черлерни үш гектар чедир тускайлаан. Сүт-Хөлдүң артыкан суурлары Ак-Даштa, Бора-Тайгада, Кызыл-Тайгада, Ишкинде күзүрүмнер корум-чурум чок төктүнген. Ол суурларда Хаван чылының күзүрүмнерин чер чашканнай төккен. Оон ужурунда ол суурларның санитарлыг байдалы кудуку деңнелде-дир.

Бо кожуунда черниң ажыглалын сайгарын көөрге, чер кырында элбер-самдар чүве ышкаш сагындырар. Кожуунуң ажыл-агыйлары тарылга шөлдерин, ону ажыглаарынче багай кичээнгейни салган Чижек кылдыр «Сүмбер-Уула» колхозта 72 га, Ак-Даштa — 35 га тарылга шөлдери ажыглал чок. Эрткен чылда ында кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери тараа тарыыр шөлдерни болбаазырадырының планын чүгле 50 хуу күүсеткен. Оон ужурунда тараа культураларының дүжүткүр болуру хөлчок баксыраан. «Сүт-Хөл» совхозта кызыл-тастын дүжүдү 1 гадан чүгле 5-6 центнер. Картофельдиң — чүгле 3 центнер болган. Кызыл-Тайгада ажыл-агый бир гадан 4 центнер дүжүт алган.

Дукур ОНДАР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

БОЙДУЗУМНУ

Кызыл-каттыг арыгларда
Кылан суглуг дамырактар
Кынгырткайндыр ырлап чыдар
Чажымайдан чарашсынган
Саглаң ногаан бойдузумну.
Чурумалдыг сүүрлерде
Чунма, телер харап турар
Чындыннава эзимнерде
Сыын-мыйгаа чылгы мал дег,
Шыргай-шиник бойдузумну.
Шивилерлиг кызаа хемнер
Шивлээн-хсолаан аялгазы,
Симфония дег, динмиттелир—
Омак-сергээм хайныктырар
Онза-чараш бойдузумну.

Кыйыгларлыг арыгларда
Кызыл-сарыг чыжыргана,
Кызыл от дег, кыпкан ышкаш,
Бодап-угаап кылып кагбаан
Болу бүткен бойдузумну.
Кырланнардан хараар дигеш,
Кылаштажып үнген-даа дег,
Узун сынныг хөну дыттар
Улам ырап чоруй барган
Уучак дээнзиг бойдузумну.
Эптиг-демниг ажыл-ишче
Эртен эрте үнеримде,
Эзенгимни тептиндирип,
Эргелеткен авам ышкаш,
Эргим ынак бойдузумну.

«ШАГАА-96» СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР!

Февраль 16

Аныяктар яамызы болгаш «Тудугжу» культура бажыңы «Шагаа-96» байырлыг кежээни 18.00 шакта организастап эрттирер.

Февраль 17

«Херел» спорт залынга улуг улус аразынга хүреш маргылдаазы 10 шакта эгелээр.

Филармонияның концерт залынга «Саян» ансамбльдиң артистериниң киржилгези-биле «Ак-чолдуг Шагаам» деп театржыткан көргүзүглерлиг янзы-бүрү конкурстар, танцы-оам, «Қажык» деп телеоюн 16 шакта болур.

Улусчу чогаадылга төвүнге «Шагаа-96»-га тураскааткан уран номчулгага болгаш аас чогаалдың ангы-ангы хевирлериңге конкурс 17 шакта эгелээр.

Хоорайның **«Колос» культура бажыңынга** «Тажы-96» деп конкурс, **«Енисей культура бажыңынга** «Шагаа — тыва Чаа чыл» деп ойнааракта шинзи 18 шакта болур.

Февраль 18

«Херел» спорт залынга 15-18 харлыг оолдар аразынга хүреш маргылдаазы 10 шакта эгелээр.

Парк чоогунда хем адырының дожунга мячилиг хоккей маргылдаазы 10 шакта болур.

Спорт комплекизинге кегли ойнаарынга база бодунуң кылып алганы ча-согуну-биле ча адарының маргылдаазы 10 шакта болуп эртер.

Хоорайның спорт комитеди «Тайга станциязынга харга ойнаар футбол болгаш хаак чарыжынга маргылдааларны (15 км эр улус, 9 км херээжен улуска) маргылдааларын 11 шакта организастап эрттирер.

«Херел» спорт залынга элээди оолдар аразынга «Эрнин эрези» спортчу мөөрей 14 шакта эгелээр.

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга «Шагаа-96» байырлыг көргүзүү 14 шакта эгелээр. Кирери өртектиг.

Филармонияның концерт залынга «Чалыы-Назын» бөлүктүң киржилгези-биле дискотека 17 шакта эгелээр.

Февраль 19

Хавырга даанга «Шагаа-96»-ның чаңчыл болган езулалдарынче арат чонну 7 шакта чедип келирин чалап тур.

Арат шөлүнге байырлалдың садыг-наймаазынга тыва национал чемнерни садар болгаш үнүүшкүннүг садыглаашкынның буфеттери 9 шактан эгелеп ажылдаар.

Арат шөлүнге «Шагаа-96» байырлалының хөглээшкин оюн-тоглаазы 12 шакта эгелээр: **«Шалбалаар» — спортчу мөөрей.**

Тергелиг аттарга сададпкаш селгүүстеп база болур.

Национал оюн — тевектээринге мөөрей.

Қанат тыртып маргыжары.

«Эрниң эрези» спортчу мөөрей **«Аныяк»** өредилге бүдүрүлге комбинадының залынга элээдилер аразынга 14 шакта болур.

Филармонияның концерт залынга «Аян» шоубөлүктүң концерти 17 шакта эгелээр.

Февраль 15-19 хүннеринде

«Тыва тудуг» АН-ниң залынга ажыл хүннеринде 17.30 шактан, дыштаныр хүннерде 10 шактан эгелеп шыдыраага команда аайы-биле бирги чер дээш база дүрген ойнаарынга маргылдаалар болуп эртер.

Культураның национал парыгынга шыдыраа, бильярд, теннис залдары 10 шактан эгелеп ажылдаар. Хаак хөлезилээр чер база ажылдаар.

«...ТООЛУМ—ДОШТА...»

«Чыл бажы келди, чылан кежи сывырылды». Бо бурун сөстерни чеже-чеже чылдар иштинде бистин салгалывыс дыннавайн, ындахаан кайы-бирээвис чүгле «Аңгыр-оолдуң тоожузундан» номчуй каапкаш, медереливистиң дашты-биле эрттирип турдувус. Хаван Чылы даг артынче ажып, чүгле хокпаза-биле кудуруу көстүп бар чоруур бо хүннерде, бүдүн он ийч чыл эргилдезиниң төнгенин база утпайн, кажар кара бууранын мөгениниң кырындан соңгу тайгаларже көрүп алгаш, үнер хүн манап орган Күске деп, ол душта мөрген угаанныг болган амыганның адын эдилээн, база бир чылдар эргилдезиниң эге чылын манап ора, Шагаа байырлалын бодап кээрге, карактарга бүзүренчиг эвес чурумалдар көстүп келир.

Кызыл тергииделдиң номналынын, ооң хылыжының чидиин кижи ам угаан ханмас. Муң-муң чылдар иштинде өзүп-мандып келген, борбак баштыг, доора карактыг тыва кижиниң езу-чаңчылын, ооң мээ-медерелиндең чаңгыс карбаш кылынгаш, он-он чылдар иштинде чидир, үзе шаактар аан. Моон улам та чеже чылдар иштинде езу-чаңчыл хамаанчок, дыл-домаавыс чидип, хевир-сынывыс безин өскерли бээр турду-ла ыйнаан, кончуг хайлыг. Үе дээрге, кызыл тергииделдиң номналы дег, аткан соңгун дег, чүгле чаңгыс углуг, бурунгаар кылыйткан хемчээл эвес болганы буянныг. Бойдуста үе эвергиштелген -долгандырыг боон чоруп орда, кожа чыдар долгандырыглар чамдык таварылгада дегжиптер болганда, эрткен үе бо хүнне эргилип кээри ол ышкажыл. Үе деп ыдыктыг өртемчей Ак, Кара, Кызыл, кандыг-даа тергииделге алыспас күчүтен турганы чаяан болган. Ооң ужурундаа нэ, «Шагаа» деп сөс дыннаныдыста, мадар аяктарны долдур улай-улай үстүг ыдаа аартаан, карактары кызыгыже хондур тоол дыннаан, бир аалдан бир аалче улай чолукшун, хаш баштыг кызыл даңзаларын солушкан өгбелеривисче, ам иринин чолуп каапкан де өске карактарывыс-биле көрүп, кайы шагда кээргеп чораан боттарывыс оларны сагыжывыста дөрже чалап, кара тергиидел үезинде кандыг уран арга-биле Шагаа езучаңчылын кадагалап эккелген буянныглар ирги силер деп, черге чедир мөгееривис чоп.

Кызыл тергиидел ындын ап бар чораан үеде, Шагаа байырын Тыва черге чоорту, бүдүү эрттирип эгелээни, амдыызында көскү карак-даа эскербес, дыжы кулак-даа дыннавас күштүг шуурганның дуюкаа кел чытканы ол. Демократия деп ат-шолалыг от шуурган кайы-бир оранда кел чорда, Ак-Довуракка мынчалдывыс.

1987 чыл. Бурун чыл санаашкынының Тоолай чылы февраль эгезинде моорлап келди. Хоорайның Культура ордузунуң эжиин кырган, чалыы сыгыр даң бажындан амыратпайн барган. Ооң ужуру — Шагаа байырлалы болур дээн чарлалдар хоорай иштинге дыргын турган. Чонаада орус, тыва, өске-даа аймак-сөөк улус холуй чыглыр ордуга кирген кижиниң тозан тос хуузу тыва апарган: хавактарын хоорралдар дег, ханы сыгыглар шыва алган, даван-даала эәлбестээн кырганнар чаа шагның Шагаазын көрүксээн, оларның саны чээрби-үженден кайын ажар, а артқан түмен чылыылар, суг курту дег школа назылыглар, чаактарын бопуйткан чаштар Шагаа дээрзин аът дег өзертээр бе, бөмбүк дег чуугаар бе, үзүм-чигир дег аасче сугар бе деп сонуурган келгеннер.

Сезен чеди чыл эгезинде профэвилел комитединге боданып ор бис: «Орус кыш үделгези» деп байырлал тыва черивисте хүн келген тудум күчү кирип ор, а бодувустуң байырлалывыс чок улус бис бе? Чай шагда Наадым байырлаар дээрге, кызыл тергииделдиң тыва черде удуртукчузу Ширшин дарга «будук-бүрү, мал чеми» деп сылдаг алгаш, малчын чонга чырык хүн-даа көргүспес. Шагаа деп байырлал бар чүве дижик, ону эрттирип көрзүвүсче үүл? Канчаар-даа сайгарын кээривиске, Шагаада шажын-чүдүлгениң дыргак каразы дег ора-сомазы-даа чок мындыг, безин чадаарда «омманипатнихом!» деп сөс ышкындырар чери чок байырлал болду. Кызыл тергиделиң шажын-чүдүлгебиле акташканын билир болгаш, ону кыры-биле сайгара кааптывыс. Бир талазында, ажылчыннар болгаш, хол-бутта илчирбелерден өске чидирер чүвевис бар эвес деп медереп билгеш, Шагааны эрттирер деп, өөренген чаңчылывыс биле холдарывыс көдүре каптывыс. Орус кижи черле чүве тоор ийикпе, Комароз, Свавильный даргаларывыс бисти деткидилер, акша-копеекти харамнанмас болдулар, а тыва даргаларывыс: «Бис киришпээн эвес бис бе, боттарыңар эрттириңер» деп, хир-чамга борашкаанын бодап, былдай дүштүлер. Оларның сестип турганы ужурлуг де, сөөлүнде дыннаарывыска, Биче Күжүгет даргавыс тыва черде кызыл тергиделдиң үшкү даргазы, Қаңгай даргадан Ак-Довуракка Шагаа болганы дээш, доңгулда алыр часкан. Чылдагааны билдингир-ле болгай, хойнунда кызыл бадылергейлиг кижи эргиниң артыышкыны — Шагааны эрттирерингe шаптык катпаанны хорувааны дээш. А Кызылга, улуг даргаларга ол Шагааның дынналы берген чүвези, ийи дылдыг «За асбест» деп солунувуска чарлад парлаттынган болбазыкпе.

Ийе, үш муң ажыг ажылчыннар, сэ-сэ-рэ-де даг-дүгү комбинаттарының мурнуку одуруунда чоруп турар бүдүрүлгениң улуг Ордузунга Шагаа байырлалы эгеледи. Шил эжикти ажыдарга-ла садыг-наймаа бирги каттан ийиги каатче улажы берген. Аъш-чемниң элбээн: үзүмчиирден аңгыда, думчук үдүнде ногаан кулчалар суп каан, куйгалаан хой баштары «мээң чаглыг кулаам, эттиг чаагым кезип чип орбас сен бе, тала» деп карак басчып чыткылаанзыг, эт дүлүп билбес болгаш орус повар кыстарның сөөгүн ушта хайындырып кааны хой ужалары столдар долу, даглыг черниң хеми дег шуугаазындан чаа сирлеңейнип, чагга хоптак, сарыгларлар кайда силер дээнзиг, ылым-чылым чыткылааннар.

— Дүлген эттин хөйүн але! Бо чүл, согажа бе?

— Оо, хан-дыр, уруглар! Девушка, мне этот хан.

Алды чүс кижи олурар улуг зал чудурук сыңмас кылдыр кижи тырылган. Чүс-чүс сыгыр карактарның уу сценада. Улуг чазылыг, уран чүүлге дески чаатты-ган, «Эзирик койгун», «Оттуг-тергениң» тергинин күүседикчизи Александр Салчак, шиирге, ырга чүүзүн берген Раиса Сат Шагаа байырын чалап эгелээн, Тыва черге сурда алган Олег Сарыглар баштаан «Азыл төвү» ансамбль бисте-ле болгай, ооң кавайы бо-ла орду. Че-те, аас чогаалының мөөрейи эгелээн: «тывызыым — дытта, тоолум —дошта», чаш чүвелер болгаш школачы оолдар тоордаа ужур чок: «...каран бэйт, бээйт, кадай кылып алыйн» деп-даа, чырыын чырташ кылбайн кожаңнап турлар, ооң улам: «Билдим, билдим биле шаңгыр шаңгырлаза...» дизе-ле банктиктиг өпея-даа, даянгыыштыг улуг ава улажы турдулар. Ам каргыраа, хөөмей, сыгыт, хомус, игил, быззаанчы үңү часкаан адыштарның изии читпейн турда, элчипсолчуп турлар. Карак өскээр көрүп, кулак кыдыынче салыр арга-даа чок, бо бүгүнүң солунун! Ындында-ла чылыг одуга тырылган хөй кижиниң тыныжындан ажыл кылган дег, дер шаалаар, чай шаг болза, чуга хептиг-даа келбеспе. Хөй аразында қаңгыг-даа салымчаянныг кижи бар боордур, көрем! А тевек, кажык, баг кагар оюннар кажан болур ирги?

Ол-ла өйде спорт залында мурнун былаашкан кизирт кара оолдарның бирээзи, баш удур ачылап алганы бродни идии-биле кара сарлык дүгү-биле чүглээн тевээн таваар педилепип турган. «Чүс бежен алды, чүс бежен чеди...» деп, холунда микрофоннуг, эрленден тура ажылчын ээлчээн эрттирип четтигипкен, арнында кызыл шивишкилерлиг узун эр откут үнүбиле саналгылаан. Залдың бир азыында, хевис кырында кажык каккан хөрээжен улус аразында Зоя Дүктеноол башкыга чедер аваалгыр кижи-даа тывылбас. Үшкү каатта хөл-шыдыраа ойнаан эрлер аразында Урусовтуң аъды, тевези эң чүгүрүк, оолдары эң маңгыр, мерзе, тергези эң хөптак, бо-ла бирээни чий кааптар, а нояны ша манап чадааш, удуп калган, олудундан шимчевес болган. Орду даштында дески черде бар каккан улустан Манчын-оол Атбаанның оолдары холу сыйык эвес дээрзин бадыткап, мергелери «ажык-даа», «хааглыг-даа» чагааны ширбий шавар болган. Тыва хептер делгелгези, аъш-чем делгелгези — хөрээжен улустуң солун тыызыы болбайн аан. Культура ордузунуң директору Валерий Цойнун карактары кыптыккан, арын-шырайы часкы хүн дег чырый берген: «Дыка-ла солун байырлалдыг улус-тур силер, тыва улус. Кончуг эки эртип тур» деп, байырлал чаа-ла орту кирип турда үнелелди берип каапкан, улус аразында чиде хона берди. 16 мөгениң хүрежи, байырлалдың сөөлү эвес болган. Шүүлген, үжүүрлешкен мөгелер дүлген хой бажы, ужа, төшбиле шаңнаткан соонда, «Тываның арыннары» деп барымдаалыг кино ам-на хөй, солун чүүлдер көрүп киришкеш шала могай бэрген чонну тарап чанар кылдыр үдепкен.

Дараазында чылын Шагааны даштыгаа эгеледивис. Ак-Довурак даг эдээнде турар хоорай ышкажыл, ийи базым черде долгандыр тейлер. Чыңгу чок Шагаа канчап турар боор, өрт машиналары келгеш бир тейниң бажындан куду сугну эртениң-не бүлгүртүп каап турарга, кыламаны куду хииктелген ажы-төлүңү ыыт-шимээни карңгыда-даа үстүр эвес. Шекпээрде чаңгыс теве бар чүве, чылдын-на ону чалап аарывыска, бичии чаштар ооң терге, шанаан шимчевес кылдыр долдур олуруптар, ушкажыпкан чортуп-ла турарлар. Кончуг хайлыг, эрткен чылын Наадымга тевевис чарышка киришкеш, чүдүрүп алгаш чаныр бар чорда, бурганнааш, сүнезини дываажаң оранынче кирген билдингир. Буянныг-ла амытан чүве, өршээзин! Бо чылын бичии ак-довуракчылар тевезин чоктаар боорлар, кээргенчиглер. Чыл келген тудум Шагаага чаа чүүлдер немежип-ле эгелээн. Кызыл тергиидел дөр бажындан чыышкын адаанче баткаш, дискектенип орупкан болгаш, дөң черге саңдаа салыр апарган, сарыг шажын чаларап келген ужурунда, ак өгну тиге-даа бердивис, ооң иштинге дериг-дүңгүрлүг хам алгыжы дыннаашкаа, куду сүнезинивис чайлаар хамаанчок, хей-аъдывыс киискип чору ышкажыл. Шагаа күчүзү күштүг.

Элээн чылдарны дедир тырткаш бодап кээрге, Ак-Довуракка, тыва черниң өске-даа булуннарынга Шагаа байырлалын эрттирип турда, Кызылга шип-ле шимээн турганы шын. Орук кежилдир кызыл тергиделдиң дагыр холу базым-даа баспайн, ээккеш сегирип аар. Каракка бүзүренчиг эвес чурумалдар көстүп кээр деп орарым ужуру бо ийин.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.
Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Февраль 19-та Чөөп чүк календары-биле эр, от халаптың Кызыл күске чылы бодунуң эргези алыр. Чаа чыл кандыг болурул, ай, хүн календарын солунга чырыдып салырын бистиң номчукчуларывыс дилеп турар. Номчукчуларывыстың чагыгдилээ бистерге хоойлу-дүрүм-биле домей деп билип, сарыг шажын календарын кылып бээрин Мадон Балдыжыкович Монгуштан дилээн бис. Бистиң хоочун бижикчивис Мадон Балдыжыкович дилээвисти күзелдин-биле кылып, моол болгаш өске-даа чөөн чүк улузунуң календарларынга үндезилеп номчукчуларның дилээн боттандырган.

Сарыг шажын календарын чартык айлап (айның эгезинде, ортузунда) салыр кылдыр дугурушкан бис. Ынчангаш силерниң дилээнер-биле сарыг шажын календарын (1996-1997 чч.) салып эгелеливис, номчукчу.

Февраль 19, эрги сан-биле 1, ШАГАА хүнү, понедельник, Ай сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, ыяш олуттуг, кызыл ыт хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг, эң эки хүн. Ырак-узак оруктарже аъттаныр, ойнап-хөглеп ШАГААЛААР, ол хүн оол төрүттүнзе — байыыр, кыс төрүттүнзе — сагыш-сеткил байыыр.

Февраль 20, эрги сан-биле 2, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, салгын олуттуг, каразымаар хаван хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг, эки хүн. Куда-дой-га келин айтырарынга, сайыттарга бараалгаарынга садыг-саарылгага, мөчээннер орнукшударынга эки хүн, ынчалза-даа орукка кичээнип чорза эки.

Февраль 21, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, от олуттуг, сарыг күске хүнү. Кыс мага-боттуг, база-ла эки хүн. Куда-дой, келин дилээр, чевег-хөөр эргиир, ырак-узак оруктарже аъттаныр хүн. Бо хүн келин дилеп алза кыс төрүттүнер.

Февраль 22, эрги сан-биле 4, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, чер олуттуг, сарыгзымаар инек хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкүзү хиреліг хүн. Хары черже көжер, чорукче аъттаныр, а келин айтырбас, хөөржүдүлге кылбас, хонук эрттирбес, куда-дой кылбас, эт-сеп, мал-маган бербес хүн.

Февраль 23, эгри сан-биле 5, пятница, Кожуг-Шарыг (Венера) сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, демир олуттуг, ак пар хүнү. Кыс мага-боттуг-даа бол, арай хиреліг хүн. Кыс дилевес, ыяш-даш-биле чүве чазавас, хөөржүдүлге кылбас хүн. Ырак-узак оруктарже аъттаныр, а садыг-саарылга кылып, ырак чорууру хоруглуг, багай хүн. Ол хүн коданга оол уруг төрүттүнзе, кедизи барып күштүг-шыырак, бай кижи болур.

Февраль 24, эрги сан-биле суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, октаргай олуттуг, сарыгзымаар тоолай хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг, ниити чүвеге кончуг эки хүн.

Февраль 25, эрги сан-биле 7, воскресенье, Хүн (Солнце) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, суг олуттуг, кара улу хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг, өлчейлиг хүн, а чүгле алгыш-кырыш, аас-дыл кылып болбас хүн.

Февраль 26, эрги сан-биле 8, понедельник, Ай сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, даг олуттуг, каразымаар чылан хүнү. Кыс мага-боттуг, эки хүн. Ырак-узакче аъттаныр, келин хүлээп алыр, чевег-хөөр эргинр, садыг-саарылга кылырынга эки хүн, ол хүн чара бадылашпас.

Февраль 27, эрги сан-биле 9, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, ыяш олуттуг, көк аът хүнү. Эр мага-боттуг, хиреліг хүн. Мочээннер ажаавас, куда-дой кылбас, келин айтырбас, ынчалза-даа ырак-узак чорууру, садыг-саарылгага таарымчалыг хүн.

Февраль 28, эрги сан-биле 10, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, салгын олуттуг, көксүмээр хой хүнү. Кыс мага-боттуг, эки хүн-дүр. Бо хүн кандыг-даа үүле-херектиг бүдүрүп болур, а ыяш кеспес, бедик чер үнмес хүн.

Февраль 29, эрги сан-биле 11, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, от олуттуг, кызыл мечи хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг, эки хүн. Куда-дой кылырынга эң-не таарымчалыг, мөчээннер ажаар, чевег-хөөр эргип, хонук кыпсыр, ырак-узакче аъттаныр, эки хүн, а чаргы-чаалы, аас-дыл кылбас хүн.

ЫРЫҢ БАЗА БЕЛЕТКЭЭШ КЕЛ

Шагаа хүнү чедип келди,
Чалап тур мен, моорлап келем,
Чаглыг ужа белен чыдыр,
Чанаан бижээң азынгаш кел.
Үнүп келген шагаа хүнде
Үүжемни бузуп, частым.
Үрде келбээн сени манап,
Үстүг мүнүм хөлбеннеп тур.
Ырак-чооктан аалчыларым
Ыяап келир, ойнаар, хөглээр.
Ындынналдыр бадырыптар,
Ырың база белеткээш кел.
Шыдыраага шалап, тулап,
Шыдажырын бодап кээр сен.
Қажык каккаш, база аткаш,
Кайын хоомай болур деп сен.
Деппиже-ле шилиттиңнен
Тевекчилер кончуг болгай.
Майыы чымчак идиин кеткеш,
Магадылыг кээр сен, шиңме.
Тывызыктар дыка нарын,
Тывынгыр бол, сагынгыр бол,
Тыппазыңза, догааштырып,
Дынгыр, сөскүр боорун кызыт.
Чедип келген Шагаа хүнү
Сени, мени шенээр, шылгаар.
Дидим, мерген, чечен болуп,
Тийлеп, шүглүп үнээл өөнүк!

Виктор САГААН-ООЛ.

АУКЦИОНДА — АВТОМАШИНАЛАР

Тыва Республиканың Күрүне эт-хөрецгизи эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди 1996 чылдың февраль 20-де дараазында автомашиналарны (эдилелге турган) аукционга садар дээрзин дыннадып тур:

«ЛАЗ» автобус 1980 чылда 18.0 млн. рубль (эге өртээ).
«ГАЗ-52» (угектиг) 1991 чылда 11,3 млн. рубль.
«ГАЗ-2410» («Волга») 1985 чылда 6,8 млн. рубль.

Аукционга февраль 19-ка чедир чагыглар киирер юридиктиг эргелиг организациялар болгаш күзелдиг кижилер дараазында адреске кээр: Кызыл, Чүльдум, 18, кабинет дугаары 424.

Автомашиналарның техниктиг байдалы-биле таныжып, сонуурган кээр кижилерни дараазында адресче чалап тур. Кызыл, Энергетиктер кудумчузу, 1, техника септелгезин кылыр «Кызыл» АН-ниң бүдүрүлгези.

Айтырыглар салып, харылзажыр телефоннар 3-75-20, 3-78-24.

«САЙГЫН-95» СИЛЕРНИ МАНАП ТУР

Кызылда Каа-Хем, 20-1 дугаарлыг бажында (телефон 3-04-86) «Сайгын-95» КХН-ниң мал эмчилери мал аарыгларын тодарадып, эмнеп база эмнерни садып турар.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Бистиң хүндүлүг **Анна Баазановна БАГАЙ-ООЛ** 1996 чылдың февраль айда мугур 70 харлаар. Ол өөнүң ээзи Баринов Санданович Багай-оол-биле Каа-Хем кожуунунуң Ильинка суурда 50 чыл иштинде чурттап, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада орарлар. 4 оолдуң болгаш 4 кыстың энерелдиг ада-иези, хөй ургуларының ажы-төлүнүң кырган-авазы. Оларның ургулары республиканың янзы-бүрү булуңнарында өг-бүлелиг, ажы-төлдүг, эки чурттап, ажылдап чоруур.

Бо чылын Анна Баазановна биле Баринов Санданович кады чурттаандан бээр 50 чыл болганын демдеглээр болгаш «алтын» кудазын дүжүрер.

Анна Баазановнага төрүттүнген хүнү-биле изиг байыр чедирип, кан дег кадыкшылды, ам-даа хөй чыл чурттаарын, аас-кежикти күзеп тур бис!

Ургулары, ургуларының ажы-төлү, төрелдери, эш-өөрү.

Бистиң эргим, **хүндүлүг ачавыс Хаян-Хүрбе Тюлюшович БЮРБЮ** февраль 19-та бежен харлаар. Ачавыс биче сеткилдиг, бөдүүн бүдүштүг, дузааргак, улугну улуг деп, бичиини бичии деп үнелеп билир, оожум, томаанныг кижи. Ол ийи оолдуң, бир кыстың ачазы база бичии Самдарактың ынак кырган-ачазы. Хой-хой чуржааттарының адазын солаан адазы, чөленгижи, дузалакчызы, деткикчизи. Бичии чажындан машина-техникага ынак болгаш, мугур 29 чыл ажыг машинаның рулюп долган чоруур. Үрели бээрге ша-даа четпейн кыла шаап аар кижи. Ынчангаш ортун оглу адазын дөзээн, чолаачылап чоруур. Бичиизи адазындан дудак чок, машинаның бажын билир. Чурттаргазының кол нуруузун асфальтылыг орукка эрттирген. Эргим ачавыска өртемчейде бүгү-ле эки үүлдү сонгеливис. Кан-кадык-ла чоруур болзун. Назынны узун-на боор болзун деп алган-йөрээп тур бис.

Эрес, кежээ, ишчи, бөдүүн
Эргим, ынак ачавыска
Бежен харлаан хүнү-биле
Байыр сунуп, мөгейдивис!

Өөнүң ээзи, кат-нези, ургулары, оолдары.

Бистиң эргим ынак ававыс **Белекмаа Монгушовна КУУЛАР** февраль 18-те 50 харлаар.

Чуртталгавыс каастакчызы, чоргааралы боон чоруур ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр чүректиң ханызындан байыр чедирип, эки кадыкшылды, аас-кежикти, узун назынны назылаарын йөрээп, делегейде бар бүгү-ле үүлдерниң эң-не экизин күзедивис!

Өөнүң ээзи, уруу Чална, оолдары Кежик, Гена, Кан-Демир, кенээттери Саяна, Ульяна, оолдарының ургулары Кан-кыс, Даяна, Начын.

Ак-көк Сүт-Хөлге төрүттүнген бистиң хүндүлүг угбавыс **Барынмаа Дажыевна МОНГУШ** февраль 14-те 50 харлаан. Ол 1969 чылда Бурятияның кодээ ажыл-агый институтун дооскаш Сүт-Хөл совхозка 20 чыл дургузунда кол экономистеп ажылдаан, амгы үеде араттар ассоциациязында бухгалтерлеп турар.

Угбавыс биче сеткилдиг, дузааргак, алдын холдуг, уран-шевер, ажыл-ижинге сеткилиндеп бердинген кижи. Ол дуңмалары бистерни дээди эртем-билиге чедирген, буянныг сагыш човаашкынны дээш өөрүп четтиргенивисти илередип чоруур бис.

Эргим угбавыска алдын юбилейи-биле байыр чедирип, өлчей-кежикти, сеткил-сагыжы ам-даа аныяксыг, чалыы боон артарын күзевишаан, кадыкшылды, узун назынны йөрээдивис!

Кады-төрээннери, оларның ажы-төлү, шупту 65 кижи.

Өг-бүленің ортуну-даа болза, аваазының чөленгижи, чоргааралы боон чоруур бистиң дуңмавыс Белек Кызыл-Тасович ОЮН февраль 15-те 26 харлаар. Дуңмавыс Таңды кожуунуң Кызыл-Арыг дузалаал школазында чурттап, ажылдап чоруур. Ол ажылынга бердинген, ээ-харыысалгалыг, хүндүлүүчел, оңнап-солагайлап чазаныр, чуруттунар, хол куруг орбас кончуг ажылгыр, уран-шевер кижи.

Ол 2 ool, 1 кыстың ынак ачазы. Бөгүн оглу Ким 4 харлап турар. Эргим дуңмавыска болгаш бичии Кимчикке байыр чедирип, ынакшылдың, эргелелдиң сөстери-биле кадыкшылды, аас-кежикти, чараш, төлептиг чурттаганы күзедивис.

Авазы, угбазы, честези, дуңмазы Юля.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

1996 чылдың январь 6-да аар аараанының соонда өөнүң ээзининң эргелиг эжи, ургуларының ынак авазы, энерелдиг кырган-ава Хүргүлек Байыскылаповна Конгар чырык өртемчейден, бистерден чарлып чоруткан.

Кажыыдалдың берге хүннеринде үнелеп четпес моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазааанга, Культура, кино болгаш туризм яамызынга, В. Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрынга, Иштики херектер яамызынга, Кызыл хоорай чагыргазынга, хоорайның иштики херектер эргелелинге, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хоорай комитединге, күрүне лицейинге, «Аллан-Маадыр» чурт-шинчилел музейинге, кады ажылдан турар эштериске, төрелдериске, эш-өөрүвүске, ажыг-шүжүүвүстү үлежип, сөөлгү орукче үдежип келген буянныг чонувуска четтиргенивисти илергейлеп, мөгейдивис.

Өөнүң ээзи, ургулары, күдээзи, кени, ургуларының ажы-төлү.

Бистиң эргим ынак хайыралыг ачавыс, 5 ургунуң эриг баарлыг ачазы, дуңмавыс, ажывыс, чээнивис, күдээвис Мөңгүн-оол Арбай-оолович Куулар аар аараан, бистерден чарлып чоруткан.

Бистиң ажыг-шүжүүвүстү, кажыыдалывысты денге үлежип, үнелеп четпес улуг дузаны көргүскен бүгү чонувуска. Ак-Довуракты даг-дүгү болбаазырадыр фабриканың ажылдакчыларынга, ында тудуг-септелге черинге, садыг ажылдакчыларынга база школа коллективинге. Кызылдан, Алдан-Маадырдан, Бай-Тайгадан келген тереллериске четтиргенивисти илергейлеп мөгейдивис.

Өөнүң ээзи, оглу, ургулары.

КИНО

Февраль 15

«НАЙЫРАЛ»: «Дерсу Узала» (ССР-Япония, (2 серия-лыг) 10.20, 13.20, 16.20 шактарда. **Видеозал: «Ханныг сырын» (АКШ, триллер)** 9.30, 13.30, 17.30 шактарда. **«Какпа» (АКШ, боевик)** 11.30, 15.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хоруглуг күзел» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы, «Мөген-Бүрен» совхозтуң директциязы, күш-ажылчы коллективи ук совхозтуң директору

Виктор Серээевич САЯНЫҢ

аараан, хенертен мочээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге доргул-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906. корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭДИ ХУРАЛЫ. ЧАЗАА СОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор Ч. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалың секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чаагаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үнүүрукчулер — 2-27-41, солун келбейн баргавда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар киллизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыллазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саанары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы — 9462. Чагыг № 105—129.